

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЕШЕНОК УЛЯНА СЕРГІЇВНА

УДК 303.721: 316.645

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕМПІРИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА
ОСНОВІ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

У. С. Лешенок

Науковий керівник: Горбачик Андрій Петрович кандидат фізико-математичних наук, доцент

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Лешенок У.С. Емпірична ідентифікація політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в українському суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2020.

Дисертація присвячена обґрунтуванню процедури ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах українського суспільства. Обґрунтовано можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі зв'язку життєвих цінностей, ідеологічної самоідентифікації та політичних орієнтацій українців. Серед підходів до вимірювання цінностей у межах цього дослідження обрано підхід Ш. Шварца. Методика Ш.Шварца має ряд переваг, пов'язаних з її використанням для ідентифікації політичних орієнтацій в цілому, а також з використанням даної методики на українських даних. У першу чергу валідність методики Ш. Шварца перевірена у різноманітних дослідженнях, у тому числі порівняльних. Вона також входить до опитувальника Європейського соціального дослідження, у якому бере участь Україна. Окрім того, існує чимало українських досліджень з використанням даної методики: це дослідження О. Балакіревої, О. Шестаковського, Ю. Савельєва та інші. Тривалий досвід використання методики Шварца, у тому числі українськими соціологами, дає підстави говорити про її валідність для вимірювання цінностей в українському суспільстві. Також модель Ш. Шварца є найбільш зручною для статистичного аналізу серед усіх розглянутих підходів, оскільки дає можливість маніпулювати розмірністю: 21 індикатор може бути зведений у десять цінностей, далі у чотири ціннісні сектори, а потім у дві ціннісні осі. Тобто, вихідні дані можна трансформувати так, як буде найбільш прийнятно для того чи іншого методу

аналізу. Таким чином, виокремлено наступні характеристики індивідуальних цінностей: вони мають мотиваційну силу, тобто можуть стимулювати і підтримувати певні види поведінки, а також є певними орієнтирами, стандартами в житті людини, які визначають сприйняття і оцінку інших людей та речей. Окрім того, цінності співвідносяться з бажаними цілями, які є мотивами діяльності людини, вони виходять за межі конкретних, специфічних дій або ситуацій, але утворюють відносно стійку ієрархічну систему.

У межах цього дослідження обґрунтовано можливість ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей, виходячи з кореляційного зв'язку між ціннісними орієнтаціями та політичними орієнтаціями, а також причинного впливу ціннісних орієнтацій на політичні. Також розглянуто теоретичні розробки, де цінності представлені як певний узгоджуючий елемент, який об'єднує та узгоджує розрізнені установки, орієнтації, уявлення людей щодо різних сфер життя, у тому числі щодо політичної сфери життя суспільства (Конверс, 1964; Рокіч, 1973). Ще одним доказом прийнятності використання системи цінностей замість системи ідеологічних концептів є дослідження, які доводять, що конфлікт, закладений у кожен з розглянутих у цьому розділі ідеологічних континуумів, відтворюється у ціннісному континуумі, зокрема такому, що ґрунтується на теорії цінностей Ш. Шварца (М. Барнеа, Ш. Шварц, 1996).

Також встановлено зв'язок між ціннісними та політичними орієнтаціями, при цьому доведено подібність структури ціннісних орієнтацій та структури політичних орієнтацій. Зв'язок між цінностями та політичними орієнтаціями встановлено на даних шостої хвилі Європейського соціального дослідження, проведеної в Україні у 2012 році. Окрім цього, доведено зв'язок між цінностями та ідеологічною самоідентифікацією респондентів на шкалі ліві-праві. За результатами кореляційного аналізу продемонстровано, що цінності краще корелюють з політичними орієнтаціями, ніж самоідентифікація на шкалі ліві-праві. Більш того, у зв'язках цінностей та політичних орієнтацій виявлена певна структура: ціннісні орієнтації, близькі за своїм мотиваційним змістом, мають

однаковий напрямок зв'язку з політичними орієнтаціями, використаними в аналізі, в той час як цінності, протилежні за своїм мотиваційним наповненням, мають різний напрямок зв'язку з цими змінними.

Також доведено зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором в умовах українського суспільства на індивідуальному та на груповому рівнях. Зв'язок на індивідуальному рівні встановлено на основі даних шостої хвилі Європейського соціального дослідження, а для перевірки зв'язку на груповому рівні дані опитування були доповнені електоральною статистикою, а саме результатами голосування на Парламентських виборах 2012 року. Зв'язок між цінностями та політичним вибором розглядається як наслідок зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями, адже розглянуті в роботі раніше теоретичні та емпіричні дослідження дозволяють зробити припущення, що у ланцюжку причинно-наслідкового впливу цінностей на політичний вибір саме політичні орієнтації виступають проміжною змінною.

Досліджено можливості групування політичних партій на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників через аналіз структури електорального поля на основі групування політичних партій у межах континуума, утвореного ціннісними орієнтаціями. У якості емпіричних даних використовується шоста хвиля Європейського соціального дослідження. Для групування партій на основі цінностей використовується метод аналізу відповідностей. В результаті продемонстровано можливості аналізу структури електорального поля з використанням ціннісних орієнтацій прихильників політичних партій, як основи для їх (цих партій) класифікації. Навіть відносно невелику кількість партій, підданих емпіричному аналізу, метод аналізу відповідностей структурує на три групи. Першу групу становлять партії для прихильників яких найбільш значущими є цінності «Безпеки» (Партія регіонів та КПУ). До другої групи увійшли політичні партії, для прихильників яких найбільш значущими є цінності «Конформності» та «Традиції» («Батьківщина» та «Свобода»), а третя група представлена лише однією партією (УДАР), для прихильників якої найбільш значущими є цінності «Універсалізму» та «Гедонізму». При цьому показники

якості отриманої моделі є задовільними.

Здійснено кластеризації територій (а саме областей України) одночасно на основі ціннісних орієнтацій та політичних вподобань, характерних для населення цих територій. Кластеризація здійснена методом k-means, в результаті утворено структуру областей на основі схожості результатів голосування та ціннісних орієнтацій жителів окремих територій. Поєднання життєвих цінностей та результатів голосування за територіями дає можливість оцінювати отриману кластерну структуру у динаміці, поєднуючи результати загальнонаціональних та місцевих виборів у різні роки з ціннісними орієнтаціями українців. Також це дає можливість не лише виділити схожі території, а і, наприклад, виділити групи партій, чії прихильники поділяють подібні ціннісні орієнтації.

Наукова новизна полягає у обґрунтуванні процедури ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах українського суспільства. Вперше обґрунтовано процедуру ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах сучасної України. Також встановлено зв'язок між ціннісними орієнтаціями та політичними орієнтаціями в умовах українського суспільства. Встановлено зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором в умовах українського суспільства. Здійснено аналіз структури електорального поля через групування політичних партій на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників.

Дістало подальшого розвитку обґрунтування адекватності застосування непрямого вимірювання політичних орієнтацій замість методик, що спираються на самопозиціонування у ідеологічному просторі. Також розглянуто можливості використання ціннісного континуума на противагу ідеологічному континууму для вивчення структури політичних орієнтацій.

Теоретичне значення результатів полягає в тому, що обґрунтовано процедури ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей, що дає можливість уникати прямого вимірювання політичних орієнтацій і звертатись до життєвих цінностей, тобто до власного досвіду респондентів, без звернення до складних абстрактних понять. Також встановлена структурна подібність між

континуумом життєвих цінностей різного мотиваційного змісту та політичними орієнтаціями.

Практичне значення результатів полягає в тому, що ідентифікація політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей дає змогу застосувати підхід до вивчення електорального поля через типологізацію політичних лідерів та політичних партій в просторі цінностей їх прихильників як альтернативу поширеній але ускладненій в застосування в сучасному українському суспільстві подібного роду типологізації на основі ідентифікації партії або лідера з певною ідеологією. При цьому отримані результати щодо зв'язку між структурами цінностей та політичних орієнтацій можуть бути використані при подальших дослідженнях політичних орієнтацій та політичного вибору.

Ключові слова: цінності, Ціннісний опитувальник Ш. Шварца, політичні орієнтації, політичний вибір, кореляційний аналіз

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Лешенок У.С. Можливості емпіричної ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2018. №3-4. С.105-115.
2. Лешенок У.С. Типологія ціннісних орієнтацій українців (на основі даних Європейського соціального дослідження). *«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна» Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи* . 2018. №41. С.56-61.
3. Лешенок У.С. Перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2019. №1. С.26-31.

Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus International (Республіка Польща).

4. Лешенок У.С. Перспективи класифікації політичних партій України на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників. *«Габітус»*. 2019. №8. С.18-24.

Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus International (Республіка Польща).

5. Лешенок У.С. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій населення України та електорального вибору. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. №3. С.32-37.

Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus International (Республіка Польща).

6. Leshenok U. Clustering of ukrainian regions based on value orientations and political choice of the populations: methodological rationale and analysis using combining data sources. *Economy and Sociology*. 2019. №1. P.123-133.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Лешенок У.С. Цінності в соціології: характеристика індивідів чи характеристика спільнот. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти» (28–29 жовтня 2016 року)*. Сладковічево, 2016. С.52-55.
8. Лешенок У. С. Вимірювання цінностей: систематизація існуючих методик. *Матеріали X Міжнародної конференції студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації» (16-17 листопада 2017 року)*. Київ, 2017. С.68-71.
9. Лешенок У.С. Можливості структурування політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей. *Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених*

«Соціологія у (пост) сучасності» (5-16 березня 2018 року). Харків, 2018. С.60-61.

10. Лешенок У. С. Можливості та перспективи вивчення життєвих цінностей у соціологічних дослідженнях. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Шевченківська весна 2018»* (5-6 квітня 2018 року). Київ, 2018. С.48-50.
11. Лешенок У. С. Особливості аналізу динаміки ціннісних орієнтацій населення України. *Матеріали XV Міжнародної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології»* (17-18 травня 2018 року). Київ, 2018. С.95-97.
12. Лешенок У. С. Можливості використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Спільноти: суспільна уява і практики конструювання»* (18-19 квітня 2019 року). Київ, 2019. С.218-220.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Лешенок У.С. Методики вимірювання цінностей: аналіз та систематизація. *«Актуальні проблеми філософії та соціології»*. 2017. №19. С.51-54.

ANNOTATION

Leshenok U.S. Empirical identification of political orientations based on human values in Ukrainian society. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Sociology, specialty 22.00.02 «Methodology and Methods of Sociological Researches». – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to the substantiation of the procedure of identification of political orientations on the basis of human values in the conditions of the Ukrainian society. Possibilities of identification of political orientations on the basis of connection of vital values, ideological self-identification and political orientations of Ukrainians are substantiated. Among the approaches to measuring values within this study, the approach of S. Schwartz was chosen. Schwartz's method has a number of advantages related to its use to identify political orientations in general, as well as the use of this method on Ukrainian data. First of all, the validity of Schwartz's method has been tested in various studies, including comparative ones. It is also included in the European Social Survey questionnaire in which Ukraine participates. In addition, there are many Ukrainian studies using this technique: the study of O. Balakireva, O. Shestakovsky, Y. Savelyev and others. Long experience of using Schwartz's method, including by Ukrainian sociologists, gives grounds to talk about its validity for measuring values in Ukrainian society. Also, Schwartz's model is the most convenient for statistical analysis among all the considered approaches, as it allows to manipulate the dimension: 21 indicators can be reduced to ten values, then to four value sectors, and then to two value axes. That is, the original data can be transformed as will be most acceptable for a particular method of analysis. Thus, the following characteristics of individual values are identified: they have a motivating force, ie they can stimulate and support certain types of behavior, and are certain guidelines, standards in human life that determine the perception and evaluation of other people and things. In addition, values are correlated with the desired goals, which are the motives of human activity, they go beyond specific, specific actions or situations, but form a relatively stable hierarchical system.

This study substantiates the possibility of identifying political orientations based on life values, based on the correlation between value orientations and political orientations, as well as the causal influence of value orientations on political ones.

Theoretical developments are also considered, where values are presented as a certain conciliatory element that unites and reconciles disparate attitudes, orientations, ideas of people in various spheres of life, including the political sphere of society (Converse, 1964; Rokic, 1973). Another proof of the acceptability of using a system of values instead of a system of ideological concepts is research that proves that the conflict inherent in each of the ideological continuums discussed in this section is reproduced in the value continuum, in particular one based on Schwartz's theory of values. Barnea, S. Schwartz, 1996).

The connection between value and political orientations is also established, and the similarity of the structure of value orientations and the structure of political orientations is proved. The link between values and political orientations is based on the sixth wave of the European Social Survey conducted in Ukraine in 2012. In addition, the connection between the values and ideological self-identification of the respondents on the left-right scale is proved. Correlation analysis has shown that values correlate better with political orientations than left-right self-identification. Moreover, in the relations of values and political orientations a certain structure is revealed: value orientations, close in their motivational content, have the same direction of connection with the political orientations used in the analysis, while the values, opposite in their motivational content, have a different direction of communication with these variables.

The connection between value orientations and electoral choice in the conditions of Ukrainian society at the individual and group levels is also proved. The link at the individual level was established on the basis of the sixth wave of the European Social Survey, and to verify the link at the group level, the survey data were supplemented by electoral statistics, namely the results of the 2012 Parliamentary elections. The connection between values and political choice is considered as a consequence of the connection between values and political orientations, because the theoretical and empirical studies discussed earlier allow us to assume that in the chain of causal influence of values on political choice political orientations are an intermediate variable. .

Possibilities of grouping of political parties on the basis of value orientations of their supporters through the analysis of structure of an electoral field on the basis of grouping of political parties within the continuum formed by value orientations are investigated. The sixth wave of European social research is used as empirical data. The value analysis method is used to group parties based on values. As a result, the possibilities of analyzing the structure of the electoral field with the use of value orientations of supporters of political parties as a basis for their (these parties) classification are demonstrated. Even a relatively small number of parties subjected to empirical analysis, the method of matching analysis is structured into three groups. The first group consists of parties for whose supporters the most significant are the values of "Security" (Party of Regions and CPU). The second group includes political parties for whose supporters the values of "Conformity" and "Tradition" are most important ("Batkivshchyna" and "Svoboda"), and the third group is represented by only one party (UDAR), for whose supporters the most important values are "Universalism" and "Hedonism". The quality indicators of the obtained model are satisfactory.

Clustering of territories (namely regions of Ukraine) was carried out simultaneously on the basis of value orientations and political preferences characteristic of the population of these territories. Clustering was carried out by the k-means method, as a result the structure of oblasts was formed on the basis of similarity of voting results and value orientations of inhabitants of separate territories. The combination of life values and results of voting by territories makes it possible to assess the resulting cluster structure in the dynamics, combining the results of national and local elections in different years with the value orientations of Ukrainians. It also makes it possible not only to identify similar territories, but also, for example, to identify groups of parties whose supporters share similar values.

The scientific novelty lies in the substantiation of the procedure of identification of political orientations on the basis of life values in the conditions of the Ukrainian society. For the first time, the procedure of identification of political orientations on the basis of life values in the conditions of modern Ukraine is substantiated. A connection between value orientations and political orientations in the

conditions of Ukrainian society has also been established. The connection between value orientations and electoral choice in the conditions of the Ukrainian society is established. An analysis of the structure of the electoral field through the grouping of political parties based on the value orientations of their supporters.

The substantiation of the adequacy of the application of indirect measurement of political orientations instead of methods based on self-positioning in the ideological space was further developed. Possibilities of using the value continuum as opposed to the ideological continuum to study the structure of political orientations are also considered.

The theoretical significance of the results is that the procedures for identifying political orientations based on values are substantiated, which makes it possible to avoid direct measurement of political orientations and refer to life values, ie respondents' own experience, without resorting to complex abstract concepts. There is also a structural similarity between the continuum of life values of different motivational content and political orientations.

The practical significance of the results is that the identification of political orientations based on life values allows to apply the approach to the study of the electoral field through the typology of political leaders and political parties in the values of their supporters as an alternative to widespread but complicated in modern Ukrainian society. based on the identification of a party or leader with a certain ideology. The results obtained on the relationship between value structures and political orientations can be used in further research on political orientations and political choices.

Keywords: values, Schwartz value questionnaire, political orientations, political choice, correlation analysis.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ПІДХОДИ ДО ТЕОРЕТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ» ТА СПОСОБИ ЇХ ЕМПІРИЧНОЇ ФІКСАЦІЇ.....	24
1.1. Підходи до теоретичної інтерпретації поняття «життєві цінності»	24
1.1.1. Підходи до інтерпретації життєвих цінностей як індивідуальних характеристик.....	27
1.1.2. Підходи до інтерпретації цінностей як характеристик культури	29
1.2. «Каталогізація» цінностей.....	33
1.2.1. «Каталогізація» індивідуальних цінностей.....	34
1.2.2. «Каталогізація» культурних цінностей	38
1.3. Підходи до вимірювання індивідуальних та культурних цінностей	43
1.3.1. Особливості вимірювання індивідуальних та культурних цінностей. 43	
1.3.2. Шкали, які використовуються для вимірювання життєвих цінностей 46	
1.4. Особливості аналізу цінностей на рівні індивідів та на рівні соціальних груп з урахуванням екологічної помилки	51
1.5. Можливості та перспективи вивчення життєвих цінностей у соціологічних дослідженнях	56
1.5.1. Життєві цінності як залежна змінна: природа виникнення цінностей та джерело їх зміни.....	56
1.5.2. Життєві цінності як мотиви людської поведінки	59
Висновки до розділу 1	62
РОЗДІЛ 2. ОБҐРУНТУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ОСНОВІ ЦІННОСТЕЙ	69
2.1. Підходи до інтерпретації політичних орієнтацій	69
2.1.1. Інтерпретація поняття «політичні орієнтації»	69
2.1.2. Визначення політичних орієнтацій через систему ідеологічних концептів.....	71
2.1.3. Визначення політичних орієнтацій через поняття «політичної культури»	75
2.2. Підходи до вимірювання політичних орієнтацій	78

2.2.1. Вимірювання політичних орієнтацій через ідеологічну самоідентифікацію	79
2.2.2. Вимірювання політичних орієнтацій через політичні цінності	87
2.3. Можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей ...	92
2.3.1. Цінності як альтернатива ідеологічним концептам та політичній культурі	92
2.3.2. Способи емпіричного обґрунтування можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей	97
Висновки до розділу 2	102
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	106
3.1. Взаємозв'язок життєвих цінностей та політичних орієнтацій	106
3.2. Дослідження політичних орієнтацій українського суспільства: передумови та контекст	110
3.3. Динаміка ціннісних орієнтацій населення України протягом 2004-2012 років	115
3.4. Зв'язок цінностей, ідеологічної самоідентифікації та політичних орієнтацій	125
3.5. Зв'язок цінностей, ідеологічної самоідентифікації та електорального вибору	135
3.6. Можливості групування політичних партій на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників	144
3.7. Регіоналізація на основі цінностей та електорального вибору	152
Висновки до розділу 3	165
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТОК 1. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	190

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Чимало соціологічних досліджень присвячено вивченню політичних орієнтацій і як елементу політичної культури, і як важливій внутрішньо-особистісній характеристиці, яка визначає політичну позицію індивіда або групи. При спробі дати теоретичну інтерпретацію поняттю «політичні орієнтації» можна виокремити два підходи. У межах першого політичні орієнтації визначаються як ставлення населення до різних аспектів існуючої політичної реальності (інститутів, ідей, норм, лідерів тощо), що впливає на самовизначення суб'єкта в системі політичних координат. У випадку другого підходу політичні орієнтації визначаються через об'єкт, а саме через політичні цінності, які можна представити як набір загальних нормативних принципів та переконань відносно уряду, громадськості та суспільства. Вони допомагають людям визначити свою позицію у заплутаному політичному середовищі, лежать в основі атитюдів, преференцій та оцінок у сфері політики.

Необхідність дослідження політичних орієнтацій пов'язана з тим, що політичні орієнтації як елемент політичної культури можуть виступати індикатором змін, що відбуваються у політичній сфері життя суспільства. При цьому вони є важливим показником якості демократії. Політичні орієнтації як внутрішньо-особистісна характеристика слугують для визначення місця окремих осіб або груп у системі політичних координат. Тут політичні орієнтації також слугують пояснювальною змінною, наприклад, для електорального вибору.

Основними викликами при вимірюванні політичних орієнтацій є необхідність забезпечення можливості узагальнення та порівняння політичних орієнтацій різних соціальних груп, або можливостей вивчення динаміки, тобто, порівняння політичних орієнтацій однієї і тієї ж групи у різні періоди часу. Найбільш поширеним підходом до узагальнення політичних орієнтацій є узагальнення через ідеологічні концепти. Тобто, дослідник конструє систему ідеологічних координат, у межах якої аналізує політичні орієнтації.

Підхід до ідентифікації політичних орієнтацій, при якому в рамках опитування респонденту пропонується самостійно позиціонувати себе у визначеній дослідником системі ідеологічних координат, використовується в багатьох знаних міжнародних проектах (наприклад, Європейське соціальне дослідження) а також і в українських дослідженнях (моніторинг «Українське суспільство»). Але з використанням такого підходу пов'язана низка проблем, а саме:

- Від респондентів очікується достатньо високий рівень обізнаності щодо політичної сфери життя суспільства, актуальних політичних питань та проблем.
- Для ідентифікації себе з певними ідеологічними концептами респондент має володіти абстрактним мисленням, щоб співвіднести свої конкретні установки та орієнтації з абстрактними ідеологічними поняттями.
- Також, окрім впливу ідеологічних установок на політичні орієнтації, може існувати і вплив політичних орієнтацій на ідеологічні установки.

Для вирішення перерахованих вище проблем постає необхідність пошуків альтернативного підходу до ідентифікації політичних орієнтацій. У цьому дисертаційному дослідженні пропонується ідентифікувати політичні орієнтації на основі життєвих цінностей.

З метою вивчення існуючого досвіду ідентифікації політичних орієнтацій розглянуто низку емпіричних досліджень, у яких доведено як кореляційний зв'язок між цінностями та політичними орієнтаціями, так і причинний вплив цінностей на політичні орієнтації (дослідження Дж. Капрари, Ф. Зімбардо, Ф. Леймгрубера, Ю. Пюрко, Ш. Шварца), а також дослідження, які доводять існування непрямого впливу цінностей на електоральний вибір через політичні орієнтації (Дж. Капрара, Ф. Леймгрубер та ін.) Також розглянуто теоретичні розробки, де цінності представлені як певний узгоджуючий елемент, який об'єднує розрізнені установки, орієнтації, уявлення людей щодо різних сфер

життя, у тому числі щодо політичної сфери життя суспільства (М. Рокіч, Ш. Шварц, М. Барнеа, В. Джейкобі).

Також проаналізовано український досвід вимірювання ціннісних орієнтацій, а саме дослідження динаміки ціннісних орієнтацій як індикатора політичних трансформацій у суспільстві в цілому (О. Балакірева, О. Шестаковський, Ю. Савельєв), зв'язок політичних орієнтацій з ціннісними орієнтаціями та ідеологічною ідентичністю на індивідуальному рівні (О. Резнік), а також вивчення ієрархії ціннісних орієнтацій молоді та студентства для виявлення зсувів у їх політичних орієнтаціях (Л. Сокурянська, О. Савчук). Окрім того, здійснено огляд досліджень, присвячених вимірюванню політичних орієнтацій та політичного вибору українців (В. Паніотто, Н. Харченко, М. Чурілов, А. Горбачик, І. Бекешкіна, В. Хмелько, О. Стегній, О. Вишняк, Є. Головаха, М. Шульга).

Враховуючи проблеми, які виникають при визначенні політичних орієнтацій на основі позиціонування респондента у системі ідеологічних координат, у межах дисертаційного дослідження пропонується ідентифікувати політичні орієнтації на основі життєвих цінностей. При такому підході не очікується наявність у респондентів специфічних знань щодо політичної сфери життя суспільства. Також цей підхід є більш валідним для соціокультурних умов сучасної України, адже він дає можливість обійти проблему поєднання суперечливих думок і поглядів у респондентів, у тому числі щодо політичної сфери, що додатково ускладнює ідентифікацію політичних орієнтацій на основі ідеологічних концептів.

Наукова проблема дисертаційного дослідження полягає у обмеженнях прямих методик ідентифікації політичних орієнтацій, через те, що вони передбачають наявність у респондентів специфічних знань та компетенцій. Існує потреба у непрямих методиках ідентифікації політичних орієнтацій, придатних для масових обстежень, та таких, що апелюють до повсякденного досвіду людини. І, оскільки, такі методики є культурно-залежними, необхідно

адаптувати світовий досвід їх використання до соціокультурних умов сучасного українського суспільства.

Метою дослідження є обґрунтування процедури ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах українського суспільства.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати існуючі підходи до інтерпретації поняття «життєві цінності» та обґрунтувати вибір підходу, адекватного вирішенню задач дослідження;
- проаналізувати та узагальнити існуючі методики вимірювання життєвих цінностей та політичних орієнтацій;
- обґрунтувати можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей;
- оцінити валідність та надійність ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей;

Об'єкт – політичні орієнтації.

Предмет – ідентифікація політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах українського суспільства.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань у роботі використані як загальнонаукові, так і специфічні методи. Серед них метод *аналізу та синтезу* – для уточнення опорних понять дослідження, *індукції та дедукції* – для обґрунтування теоретичних та методологічних засад дослідження, *узагальнення і порівняння* – для вибору найбільш прийнятних підходів до вимірювання цінностей та політичних орієнтацій, метод *системного аналізу* – для встановлення структурних зв'язків між цінностями та політичними орієнтаціями. Основними методами вторинного аналізу соціологічної інформації є кореляційний аналіз та аналіз відповідностей.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження виступає ціннісна теорія Ш. Шварца, згідно якої виділені десять життєвих цінностей, універсальних для різних культур, можуть бути об'єднані у чотири, а потім у два

ціннісні сектори. Відтворюваність такої структури у різних суспільствах була перевірена на базі порівняльних досліджень, у тому числі Європейського соціального дослідження.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять дані Європейського соціального дослідження (ESS) та електоральна статистика (а саме статистика підсумків виборів до Верховної Ради України).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у обґрунтуванні процедури ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах українського суспільства. Найважливіші результати, які виносяться на захист:

вперше:

- 1) Обґрунтовано процедуру ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей в умовах сучасної України. Встановлено зв'язок між ціннісними та політичними орієнтаціями, при цьому доведено подібність структури ціннісних орієнтацій та структури політичних орієнтацій. Також доведено зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором в умовах українського суспільства. Наявність взаємозв'язку між цінностями та політичним вибором розглядається як індикатор зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями, оскільки проведений в роботі аналіз теоретичних та емпіричних досліджень дозволяє дійти висновку, що політичні орієнтації є проміжною змінною у ланцюжку причинно-наслідкового впливу цінностей на політичний вибір.
- 2) Встановлено зв'язок між ціннісними орієнтаціями та політичними орієнтаціями в умовах українського суспільства. На основі аналізу даних Європейського соціального дослідження підтверджено наявність зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями. На основі аналізу кореляцій між ставленнями до різних цінностей та політичними орієнтаціями зроблений висновок про їх структурну подібність.

- 3) Встановлено зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором в умовах українського суспільства. Цей зв'язок досліджено як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. Наявність зв'язку на індивідуальному рівні перевірено на основі даних шостої хвили Європейського соціального дослідження. Для перевірки зв'язку на груповому рівні була додатково залучена електоральна статистика, а саме результати голосування на Парламентських виборах 2012 року.
- 4) Здійснено аналіз структури електорального поля через групування політичних партій на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників. Групування політичних партій методом аналізу відповідностей демонструє, що в умовах українського суспільства ціннісні орієнтації можуть слугувати основою не лише для класифікацій політичних орієнтацій, але й для створення класифікації політичних суб'єктів.

дістало подальшого розвитку:

- 5) Обґрунтування адекватності застосування непрямого вимірювання політичних орієнтацій замість методик, що спираються на самопозиціонування у ідеологічному просторі. На основі аналізу робіт таких дослідників як Д. Белл, В. Джоу, П. Коновер, С. Фельдман, В. Джейкобі, П. Горен визначено основні проблеми, які виникають при ідентифікації політичних орієнтацій через ідеологічну самоідентифікацію людини. Притаманний українському суспільству феномен амбівалентності особистості додатково ускладнює вивчення політичних орієнтацій з використанням прямих методів вимірювання.
- 6) Можливості використання ціннісного континуума на противагу ідеологічному континууму для вивчення структури політичних орієнтацій в сучасному українському суспільстві. Заміна ідеологічних уявлень цінностями для ідентифікації політичних орієнтацій є одним із підходів до непрямого вимірювання цих орієнтацій. Ідея схожості ідеологічного та ціннісного континуумів представлена у роботах таких дослідників, як М. Барнеа та Ш. Шварц, які вважають, що

основа континууму «ліві-праві» може бути представлена через конфлікт між цінностями, що виражають пріоритет власних інтересів, та тими, що виражають пріоритет інтересів інших, а в основі континуума «лібералізм-консерватизм» лежить конфлікт між цінностями, що відображають прагнення до закону і порядку, та тими, що безпосередньо пов'язані з відкритістю до змін.

Теоретичне значення результатів полягає в тому, що:

- обґрунтовано процедури ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей, що дає можливість уникати прямого вимірювання політичних орієнтацій і звертатись до життєвих цінностей, тобто до власного досвіду респондентів, без звернення до складних абстрактних понять;
- встановлена структурна подібність між континуумом життєвих цінностей різного мотиваційного змісту та політичними орієнтаціями.

Практичне значення результатів полягає в тому, що:

- ідентифікація політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей дає змогу застосувати підхід до вивчення електорального поля через типологізацію політичних лідерів та політичних партій в просторі цінностей їх прихильників як альтернативу поширеній, але ускладненій у застосуванні в сучасному українському суспільстві подібного роду типологізації на основі ідентифікації партії або лідера з певною ідеологією;
- отримані результати щодо зв'язку між структурами цінностей та політичних орієнтацій можуть бути використані при подальших дослідженнях політичних орієнтацій та політичного вибору.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в ній, отримані автором особисто.

Апробація результатів. Основні ідеї дисертаційного дослідження були представлені на шести наукових конференціях:

- Лешенок У. С. Цінності в соціології: характеристика індивідів чи характеристика спільнот. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти»* (28–29 жовтня 2016 року). Сладковічево, 2016. С.52-55.
- Лешенок У. С. Вимірювання цінностей: систематизація існуючих методик. *Матеріали X Міжнародної конференції студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації»* (16-17 листопада 2017 року). Київ, 2017. С.68-71.
- Лешенок У. С. Можливості структурування політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей. *Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост) сучасності»* (5-16 березня 2018 року). Харків, 2018. С.60-61.
- Лешенок У. С. Можливості та перспективи вивчення життєвих цінностей у соціологічних дослідженнях. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Шевченківська весна 2018»* (5-6 квітня 2018 року). Київ, 2018. С.48-50.
- Лешенок У. С. Особливості аналізу динаміки ціннісних орієнтацій населення України. *Матеріали XV Міжнародної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології»* (17-18 травня 2018 року). Київ, 2018. С.95-97.
- Лешенок У. С. Можливості використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Спільноти: суспільна уява і практики конструювання»* (18-19 квітня 2019 року). Київ, 2019. С.218-220.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 13 публікаціях, з яких 6 наукових статей у фахових виданнях, у тому числі 1 – у

закордонному виданні та 3 – у виданнях, внесених до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus; 6 публікацій засвідчують апробацію результатів дисертаційного дослідження, 1 – додатково відображає результати.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел (188 найменувань) та одного додатку. Робота містить 14 таблиць та 7 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 192 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ПІДХОДИ ДО ТЕОРЕТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ» ТА СПОСОБИ ЇХ ЕМПІРИЧНОЇ ФІКСАЦІЇ

1.1. Підходи до теоретичної інтерпретації поняття «життєві цінності»

При першій спробі дати інтерпретацію поняттю «життєві цінності» необхідно встановити, хто є носієм цих цінностей – окремі індивіди, або ж соціальні спільноти. Саме таку ознаку можна покласти в основу типологізації багатоманіття існуючих підходів до визначення цінностей: підходи, у межах яких цінності визначаються як індивідуальні (індивідуальні), та підходи, у межах яких носієм цінностей є соціальні спільноти і цінності є характеристикою культури цієї спільноти (культурні цінності).

Першими соціологами, які визначали цінності як характеристики культури, можна вважати Е.Дюркгейма та М.Вебера. Дюркгейм підкреслив важливу роль соціетальних цінностей, вважаючи саме їх джерелом соціального порядку, а Вебер охарактеризував суспільства і культури у термінах їх унікальних цінностей у своїй праці «Протестантська етика та дух капіталізму». Таке тлумачення цінностей знайшло своє продовження у сучасній соціології та крос-культурній психології, де цінності є основою для порівняння різних країн. У межах даного підходу будуть розглянуті концепції Клюкхорн та Стродтбека (1961), Хофстеде (2001), Інглехарта та Бейкера (2000).

Однією з перших концепцій, у межах якої обґрунтовується існування індивідуальних життєвих цінностей, які доступні емпіричному вимірюванню, можна вважати дослідження Олпорта, Вернона і Ліндзі (1931). Дана концепція базується на типології особистостей, розвинутій Шпренгером (1914). У другій половині 20 ст. вона була витіснена теорією Рокіча (1973), а саме його моделлю індивідуальних цінностей. Теорія Рокіча була найбільш поширеним підходом до вивчення цінностей протягом 30 років, а на зміну їй прийшла теорія базових

цінностей Ш.Шварца (1992). Саме ці теорії будуть розглянуті у межах психологічного підходу до тлумачення цінностей як характеристик окремих індивідів.

Варто зазначити, що всі теорії, розглянуті у першому розділі даної роботи, об'єднує суб'єктивістське вирішення питання про природу цінностей. Тобто, не предмет має цінність, а людина наділяє його цією якістю. Цінність не є властивістю об'єкта, це певне ставлення суб'єкта до нього, суб'єктивна оцінка [Овчарова, 2004: с.477]. На противагу такому підходу у межах об'єктивно-натуралістичного тлумачення природи цінностей цінність розглядається як об'єктивна властивість предмету. Наприклад, саме так інтерпретує поняття «цінність» О.Дробницький, на його думку, цінність закладена в самій природі предмету і невіддільна від нього. А, наприклад, В.Василенко вважає, що категорія цінності розкриває момент значущості буття одного явища для буття іншого, при чому не обов'язково йдеться про буття людини: суб'єктом ціннісного відношення можуть бути не лише люди, але і будь-які речі, явища як соціального, так і природного світу [Овчарова, 2004: с.478]. Такий підхід до тлумачення цінностей поширений у царині теорії мистецтва, естетики, аксіології та ряді інших філософських дисциплін.

Перш ніж перейти до теоретичної інтерпретації поняття цінностей, розглянемо ряд понять, з якими часто помилково ототожнюють цінності. Хітлін та Павлін виділяють чотири такі поняття:

- установки;
- особистісні характеристики;
- норми;
- потреби.

При співвіднесенні цінностей та установок у соціально-психологічних теоріях деякі дослідники вважають, що цінності є особливим різновидом установок. Ще одна точка зору – вираження цінностей є однією із функцій установок. Якщо все ж розмежовувати установки та цінності, то можна сказати, що цінності є більш абстрактними, до того ж вони передбачають схвальну або

несхвальну оцінку певних об'єктів. Установки апелюють до конкретних соціальних об'єктів, а цінності – до певних ідеалів. Також цінності не мають такого прямого впливу на поведінку, як установки [Schwartz, 1996].

Варто також розглянути, як співвідносяться цінності та особистісні характеристики, адже і перше, і друге поняття часто використовують у якості мотивів поведінки, ототожнюючи їх. Так, наприклад, людина може бути схильною до агресії (тобто, мати таку особистісну характеристику), але при цьому не надавати цінності агресії. Роккас пропонує розрізняти цінності та особистісні характеристики наступним чином [Hitlin, 2004: с.361]:

- особистісні характеристики виражають диспозиції, а цінності - цілі;
- особистісні характеристики можуть бути як позитивними, так і негативними, а цінності – лише позитивними.

Також люди апелюють до цінностей, коли визначають певну поведінку як легітимну. Відповідно, саме цінності, а не особистісні характеристики, слугують стандартами для оцінки дій оточуючих (та своїх власних дій).

Основною відмінністю цінностей та норм є те, що норми залежать від конкретної ситуації, а цінності, як буде розглянуто нижче, не залежать від конкретного контексту. Також суттєвим є те, що люди, діючи в залежності від своїх цінностей, не помічають цього, в той час як тиск соціальних норм є значно відчутнішим.

Також, окрім цінностей, особистісних характеристик та соціальних норм на людську поведінку впливають потреби, але цей вплив є інакшим, ніж вплив цінностей. Потреби мають під собою біологічне підґрунтя, в той час як цінності обґрунтовують соціально прийнятні, культурно визначені способи реалізації людських потреб [Hitlin, 2004: с.361].

1.1.1. Підходи до інтерпретації життєвих цінностей як індивідуальних характеристик

Даний підхід сформувався у межах психології, де цінності розглядались у якості змінної, через яку можна пояснити людську поведінку. Тут варто розпочати з теорії Олпорта та Вернона, які вважали цінності найбільш підходящим конструктом для дослідження особистості, оскільки, з їх допомогою можна описати індивіда як систему взаємопов'язаних елементів, а не як суму ізольованих особистісних характеристик. Вони визначали цінності як базові переконання або уявлення індивіда щодо того, що є або не є важливим у його житті [Campbell, 2015: с.505]. У їх тлумаченні цінностей можна виділити два основні аспекти: 1) цінності мають мотиваційну силу, тобто можуть стимулювати і підтримувати певні види поведінки; 2) цінності є певними орієнтирами в житті людини, які впливають на сприйняття і оцінку інших людей та речей. Насправді, між цими двома характеристиками цінностей існує певне протиріччя, яке буде виявлене далі, при розгляді методів вимірювання даного конструкту. Адже при спробі операціоналізації поняття «цінностей» одним з центральних питань, яке постає перед дослідником, є проблема того, чи усвідомлюють люди власні цінності, і, залежно від відповіді на це питання, процес вимірювання буде прямим або непрямим. Повертаючись до двох аспектів цінностей Олпорта та Вернона, у першому випадку люди найімовірніше усвідомлюють власні інтереси, які є мотивами їх поведінки, але вони не усвідомлюють оціночні критерії, про які йдеться у другому аспекті.

У визначенні цінностей М.Рокіча центральним елементом, так само як у Олпорта та Вернона, є переконання. На його думку, цінності – це стійкі переконання у тому, що певний вид діяльності або спосіб існування є більш особисто або соціально прийнятним, ніж протилежний йому [Rokeach, 1973: с.5]. У розумінні Рокіча цінності продукують певні стандарти, які регламентують дії індивіда і обґрунтовують оцінки чужих суджень та дій. Він вважає цінності

ключовим компонентом функціонально інтегрованої системи переконань, вірувань, установок та самооцінок, які разом утворюють особистість.

Рокіч розрізняє два основних типи цінностей: термінальні та інструментальні [Tuulik, 2016: с.154]. Термінальні цінності він визначає як найбільш важливі, транс-ситуаційні людські цілі або бажаний спосіб існування. В той час як інструментальні цінності – це найбільш прийнятні моделі поведінки. У визначенні Рокіча варто звернути увагу на те, що при подальшій оперціоналізації тут вже не буде виникати протиріч, оскільки:

- індивідуальні цінності як переконання можуть бути виміряні через пряме запитання щодо того, які цінності респондент поділяє або вважає важливими;
- визначення цінностей як преференцій означає, що вони утворюють певну ієрархічну систему, тому їх можливо вимірювати одну відносно одної.

Теорія індивідуальних цінностей Рокіча поступово була витіснена теорією базових цінностей Ш.Шварца. На сьогодні підхід Шварца поряд з підходом Інглехарта є одним з найбільш авторитетних, методики вимірювання цих дослідників включають як до загальнонаціональних та і до міжнародних порівняльних досліджень (наприклад, ESS, EVS і т.д.).

В теорії базових життєвих цінностей, розробленій Шварцом, під цінностями розуміються бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значущістю і є керівними принципами в житті людини [Schwartz, 2014: с.903]. Саме кінцеві цілі виступають критерієм групування цінностей у кілька стійких ціннісних вимірів, які в свою чергу мають універсальну для всіх культур кругову структуру. На основі кругової структури Шварц виводить два ціннісних виміри (осі), які в максимально узагальненому вигляді репрезентують всі цінності.

Шварц визначив п'ять характеристик цінностей, які були прямо або опосередковано присутні у попередніх підходах [Schwartz, 2016: с.107]:

- 1) цінності – це певні переконання (когнітивний рівень), які тим не менше пов'язані з емоціями (афективний рівень);

- 2) цінності співвідносяться з бажаними цілями, які є мотивами діяльності людини;
- 3) вони виходять за межі конкретних, специфічних дій або ситуацій;
- 4) цінності служать стандартами для оцінки дій, поглядів, подій та інших людей;
- 5) усі цінності людини утворюють відносно стійку ієрархічну систему, де цінності варіюються за критерієм важливості.

До цього списку Шварц додав ще дві характеристики [Schwartz, 2016: с.107]:

- 6) вплив цінностей на щоденні рішення майже ніколи не є усвідомленим;
- 7) множинні, конкуруючі цінності, які є орієнтирами для будь-яких дій чи установок, можуть бути однаково важливими, що призводить до виникнення компромісу між кількома релевантними цінностями.

Особливості вимірювання цінностей будуть розглянуті у наступних пунктах, але вже тут можна звернути увагу на одну з ключових відмінностей між підходами Рокіча та Шварца: у Рокіча вимірювання має бути прямим, адже переконання респондента щодо прийнятності того чи іншого способу дій чи існування є усвідомленими. На думку ж Шварца, люди не усвідомлюють вплив цінностей на їх щоденні рішення, тому його інтерпретація даного поняття передбачає непряме вимірювання.

1.1.2. Підходи до інтерпретації цінностей як характеристик культури

Якщо розглядати культуру як набір смислів, вірувань, практик, символів, норм та цінностей, домінуючих серед людей у певному суспільстві, то превалюючі цінності в такому випадку є центральними рисами культури [Hofstede, 1980; Inglehart, 2000; Schwartz, 1999]. Такі цінності виражають розуміння того, що вважається прийнятним у даному суспільстві і бажаним у його культурі, тобто певні культурні ідеали. Культурні цінності формують і

обґрунтовують індивідуальні і групові вірування, дії та цілі. Культурні цінності лежать в основі інституційованих норм і щоденних практик. Наприклад, якщо у культурних цінностях робиться акцент на успіх та амбіції, це може вилитись у висококонкурентну економічну систему.

Оскільки превалюючі культурні ціннісні орієнтації репрезентують певний ідеальний стан, то елементи, які є несумісними з даними ціннісним орієнтаціями, ймовірно за все будуть піддані критиці або ж тиску з метою сприяти змінам у цьому елементі [Schwartz, 2006: с.139]. Звичайно, культури не є повністю когерентними. В кожному суспільстві можуть існувати підгрупи людей, які поділяють конфліктні цінності. В такому разі домінуюча культура видозмінюється таким чином, щоб знизити напруженість між такими підгрупами. Іншою важливо рисою культурних цінностей є те, що вони відносно стабільні [Hofstede, 2001; Schwartz, 2000]. Культура у поєднанні з соціальною структурою, історією, демографією, екологією утворює комплекс взаємопроникних зв'язків, які впливають на кожен аспект людського життя [Schwartz, 2006: с.139]. Але культуру доволі складно виміряти, тут може йти мова лише про непряме вимірювання, і вивчення цінностей є одним із способів такого вимірювання.

Одним з перших способів емпірично зафіксувати культурні цінності є теорія цінностей Ф. Клюкхон та Ф. Стродтбека, яка по суті представляє собою операціоналізацію теоретичного підходу до цінностей, розробленого К. Клюкхоном [Hills, 2002: с.3]. Він припустив, що людям властиві певні біологічні риси і характеристики, які є базою для розвитку культури, і що люди вважають свої власні вірування та практики природними, а ті вірування та практики, які різняться від їх власних – дивними та навіть хибними. Він визначив поняття «цінності» як «уявлення, явне або неявне, яке характерне для індивіда або групи та впливає на відбір найбільш прийнятних моделей та засобів досягнення бажаних цілей» [Hills, 2002: с.4].

Ф. Клюкхон та Ф. Стродтбек розвинули цю теорію, сформулювавши три базових припущення [Hills, 2002: с.4]:

- існує обмежена кількість задач (проблем), щодо яких люди повинні увесь час приймати певні рішення;
- існує великий вибір рішень кожної задачі, він необмежений і не випадковий, але він варіюється у межах конкретного набору можливих рішень;
- усі варіанти вирішення таких задач існують в усіх суспільствах і в усі часові періоди, відрізняється лише міра їх прийнятності.

Вони припустили, що рішення таких проблем, які є прийнятними у конкретному суспільстві, відображають цінності цього суспільства. Вони запропонували п'ять базових проблем, які вирішуються у будь-якому суспільстві [Hills, 2002: с.4]:

- На який часовий проміжок у суспільстві робиться акцент – минуле, теперішнє чи майбутнє?
- Який тип взаємовідносин встановлений між людьми та природою – панування, підпорядкування чи гармонія?
- Який тип взаємовідносин встановлений між людьми – ієрархія чи рівність?
- Якою є базова мотивація поведінки – виразити власне я, рости або досягати певних цілей?
- Що лежить в основі людської природи – добро, зло, і те, і інше одночасно?

На думку Клюкхон та Стродтбека культурні цінності виражаються саме через відповіді на ці питання.

Ш.Шварц, окрім теорії індивідуальних базових цінностей, розробив також підхід до вимірювання культурних цінностей. Ідея, яка лежить в основі цього підходу, схожа з ідеєю Клюкхон та Стродтбека. Шварц так само вважає, що культурні цінності проявляються у тому, як суспільства протистоять базовим проблемам у щоденній людській діяльності. Люди повинні розпізнавати ці проблеми, планувати відповіді на них, і мотивувати один одного боротись із

ними [Schwartz, 2006: с.139]. Спосіб, у який суспільство реагує на ці базові проблеми, може бути використаний з метою ідентифікації вимірів, у яких культури відрізняються одна від одної. При такому підході культурні орієнтації є чимось на зразок ідеальних типів Вебера. Щоб сформуванати свою систему культурних ціннісних орієнтацій Шварц виділив три ключові проблеми (питання), з якими стикається будь-яке суспільство:

- питання взаємозв'язків або меж між людиною та групою;
- питання гарантій того, що людська поведінка буде спрямована на підтримання існуючої соціальної структури;
- питання регуляції зв'язків між природою та соціумом.

Інглехарт розмежував матеріальні (модерні) та постматеріальні (постмодерні) цінності. На його думку, Західні суспільства вступили у фазу, коли політичні конфлікти виникають через напруженість між матеріалістами (ті, хто відстоюють закон і порядок, стабільну економіку, добробут і контроль) та постматеріалістами (ті, хто сприймають економічну безпеку як належне і зосереджують увагу на якості життя, соціальній згуртованості, захисті навколишнього середовища) [Hitlin, 2004: с.377]. Зсув до постматеріалістичних цінностей пов'язаний з розмиванням ключових інститутів індустріального суспільства. Пізніше Інглехарт та Бейкер розвинули на базу цієї гіпотези теорію модернізації, яка докладно розглянута нижче [Inglehart, 2000].

На думку Хофстеде, цінності є стабільною частиною національної культури [Hitlin, 2004: с.378]. Хофстеде у своєму підході до визначення цінностей намагається об'єднати і індивідуальні, і культурні цінності: на його думку, цінності є одночасно характеристиками і індивідів, і спільнот. Хофстеде визначає цінності, як тенденцію обирати певний спосіб дій серед інших можливих способів [Hofstede, 1980: с.19]. Цінності формуються в ранньому віці і за своєю природою є нераціональними, але, фактично, на індивідуальному рівні вони визначають суб'єктивне тлумачення раціональності. Але цінності у його підході одночасно виступають і характеристиками суспільств. Хофстеде здійснює категоризацію суспільств у межах п'яти ціннісних вимірів: дистанція

влади (прийняття нерівності), уникнення невизначеності, індивідуалізм/колективізм, маскуліність/фемініність, довго-/короткотермінові часові орієнтації [Hitlin, 2004: с.20].

1.2. «Каталогізація» цінностей

При теоретичному визначенні поняття «цінності» одним з ключових питань є встановлення переліку цінностей, тобто створення своєрідного каталогу. При побудові каталогізації або таксономії цінностей дослідник має відповісти на два питання:

- Як багато цінностей може поділяти індивід?
- Як багато цінностей може бути корисно і реально виміряти?

Каталогізація цінностей є важливою в першу чергу для адекватності процесу вимірювання, адже надійність та валідність вимірювання буде залежати від того, наскільки повним є створений каталог, і наскільки він охоплює всі сфери інтересів респондента [Schwartz, 2016: с.109].

Логіка побудови такого каталогу може бути дедуктивною чи індуктивною. У випадку дедуктивної логіки каталог створюється на основі зовнішнього, по відношенню до дослідження, середовища, наприклад, з інших теорій або з інших областей знань. При індуктивному підході каталог формується на основі самих цінностей, часто з допомогою розвідувального емпіричного дослідження. Олпорт з колегами конструював свій каталог, використовуючи дедуктивну стратегію, Рокіч спирався на індуктивний підхід, Шварц починав з індуктивного підходу, але звернувся до дедуктивного після створення своєї теорії структурних зв'язків між цінностями [Schwartz, 2016: с.109].

1.2.1. «Каталогізація» індивідуальних цінностей

Олпорт і Вернон вбачали в цінностях найкращий спосіб дослідження особистості, оскільки цінності можуть охарактеризувати людину як єдину когерентну систему. Вони запозичили теорію Шпрангера (1914) щодо шести типів особистості у якості адекватної бази для свого каталогу, хоча вони відзначили у цій теорії деякі прогалини (Олпорт, 1937). Для кожного з шести типів особистості Олпорт і Вернон (1931) розробили набір цінностей, які характеризують певний тип. Потім вони вибудували сценарії, кожен з яких описував вибір респондента, який відображає його переваги щодо запропонованих цінностей. Набори цінностей у відповідності до 6 типів особистості є наступними:

- 1) теоретична – правда, інтелект, критицизм, індивідуалізм;
- 2) економічна – корисність, ощадливість, практичність;
- 3) естетична – гармонія, краса, форма;
- 4) релігійна – єдність зі світом, розвиток, духовність;
- 5) соціальна – любов, повага, допомога іншим;
- 6) політична – сила, контроль над іншими (не обов'язково у політичній сфері).

Рокіч для створення каталогу цінностей обрав індуктивний метод [Rokeach, 1973]. Він спирався на власне припущення, що існує кілька десятків інструментальних цінностей і близько 15 термінальних цінностей. Для каталогу інструментальних та термінальних цінностей він спершу сформував довгий список цінностей, а потім поступово скорочував його. Список термінальних включав кілька сотень цінностей, які згадувались у літературі, включаючи цінності, які були запропоновані респондентами у дослідженні з вибіркою із 30 американських студентів психологічного факультету та 100 дорослих, а також включаючи цінності, які Рокіч вважав важливими, і які не потрапили у список. Потім він скоротив список за рахунок цінностей, які вважав синонімічними,

значення яких перетинались або сильно корелювали між собою та цінності, які були дуже специфічними і залежали від контексту.

У формуванні списку інструментальних цінностей Рокіч розпочав з 555 особистісних характеристик Андересена (1968), але залишив у ньому лише позитивні характеристики. Він скоротив цей список, виключивши з нього синонімічні, близько синонімічні, взаємопов'язані цінності. Він залишив цінності, які вважав найбільш важливими у американському суспільстві і значимими в усіх культурах, і цінності, які з високою ймовірністю могли б відрізнитись в різних соціальних групах. В результаті було отримано каталог з 18 термінальних та 18 інструментальних цінностей. Рокіч зазначав, що він діяв інтуїтивно, і інші дослідники могли б вивести інакші набори цінностей використовуючи ті ж самі процедури.

Якщо розглядати підхід Рокіча з точки зору сьогоденного рівня розвитку інструментів валідації методик, його підхід виглядає вкрай суб'єктивним. За суб'єктивізм Рокіча критикували і сучасники, наприклад, за відсутність чітко прописаних алгоритмів відбору цінностей. Пізніше дослідники пробували підвищити валідність методики Рокіча. Так, наприклад, Брайтвайт і Лоу провели факторний аналіз відповідей австралійських студентів та дорослих щодо їх цілей і стилю поведінки [Braithwaite, 1985]. Вони прийшли до висновку, що каталог Рокіча охоплює більшість цінностей, названих респондентами, за виключенням фізичного розвитку та благополуччя, базових прав людини та ощадливості. Але варто зауважити, що Рокіч був відкритий до модифікацій свого каталогу, наприклад, у відповідь на критику від додав «здоров'я» до списку термінальних цінностей.

Конструювання моделі цінностей Шварца почалось із припущення щодо існування теоретичних зв'язків між цінностями, які дають можливість виявити у життєвих цінностях певну структуру. Шварц і Бліскі спершу використовували дані, зібрані за допомогою опитувальника Рокіча, але фокус їх інтересу був направлений на теоретичні зв'язки між цінностями, і на те, чи можуть такі зв'язки свідчити про існування більш базових цінностей, які лежать в основі

виділених Рокічем [Schwartz, 1987, 1990]. Їх основна інновація полягала у припущенні, що зв'язки між різними цінностями мають певну структуру, яка, можливо, є універсальною для різних культур [Schwartz, 2016: с.111]. Шварц висунув припущення, що ця структура має форму кругового мотиваційного континууму [Schwartz, 1992]. З кругової форми моделі Шварца витікають три її структурні особливості:

- суміжні цінності у колі є схожими за своїм мотиваційним наповненням;
- чим більша дистанція між цінностями у колі, тим менш схожими є ці цінності;
- цінності на протилежних сторонах кола виражають конфліктуючі мотиви.

З твердження, що цінності утворюють континуум, випливає, що коло може бути розділено на декілька укрупнених цінностей. Коло може охоплювати як завгодно багато цінностей, але їх обов'язково можна буде згрупувати у ширші цінності, які виражають спільні, схожі мотиви. Згідно такого підходу, кількість цінностей, які варто включити у коло, буде залежати від відповідей на два питання:

- 1) Як багато цінностей люди можуть дійсно розрізнити?
- 2) Який рівень точності задовольняє цілі дослідника? Наприклад, співвідносити сектори цінностей можна у термінах довжини. Для певної цілі найкраще підійдуть міліметри, для іншої – сантиметри, метри або ж кілометри.

Будь-який каталог цінностей може бути неповним, пропущені цінності у ньому можуть бути спричинені теоретичною базою, або ж процедурами, які використовувались при його побудові. Досліджуючи нову соціальну групу або іншу культуру дослідник може зіткнутись з новими цінностями, які він не врахував. Звичайно такі цінності можна назвати унікальними і просто додати їх до вже існуючого каталогу, але основною перевагою кругової моделі Шварца є те, що вона постулюється як повна та завершена. Тобто, будь-які нові цінності обов'язково мають «вкладатись» в існуюче коло: вони можуть репрезентувати

більш тонкі мотиваційні відмінності або бути фактично синонімічними існуючим цінностям.

В початковому варіанті теорії Шварца пропонується включати в круговий континуум 10 базових людських цінностей, які можуть бути зведені у 4 ширші цінності [Schwartz, 1992]. Пізніше Шварц з колегами [Schwartz, 2012] запропонував удосконалену теорію людських цінностей, де коло включає 19 базових цінностей, які так само можна згорнути у 4 ширші. Дослідники продемонстрували, що респонденти у 10 країнах змогли провести такі відмінності. Валідність кругової моделі Шварца підтверджується відтворюваністю запропонованої структури цінностей у різних культурах. Так, наприклад, Білські з колегами довів цю схожість на основі даних Європейського соціального дослідження [Bilsky, 2011].

Кругова модель Шварца має наступний вигляд:

Рис.1.1. Модель цінностей Ш.Шварца

Як було зазначено вище, чим ближче розміщені ціннісні сектори один до одного, тим ближчим є мотиваційний зміст відповідних цінностей і вище кореляція між ними. І, відповідно, навпаки, цінності, які розміщені в протилежних секторах, мають негативну кореляцію одна з одною. На основі цих взаємозв'язків 10 цінностей можуть бути об'єднані в чотири ціннісні категорії першого рівня (Відкритість до змін, Турбота про людей та природу, Збереження, Самоствердження. На схемі їм відповідають найбільші сектори. Пари категорій є протилежними одна одній і на цій основі їх об'єднують в дві біполярні ціннісні осі (Збереження-Відкритість змінам та Самоствердження-Турбота про людей та природу). Положення індивідів та країн на кожній з осей відображає ціннісні орієнтації їх носіїв, і ці орієнтації вимірюються як відмінність значень відповідних ціннісних категорій. До категорії «Збереження» відносяться цінності «Безпека», «Конформність» і «Традиція», до протилежної за змістом категорії «Відкритість до змін» відносяться цінності «Ризик-новизна», «Самостійність» і «Гедонізм». До категорії «Самоствердження» відносяться цінності «Влада-багатство» і «Досягнення», а до протилежної за змістом категорії «Турбота про людей і природу» - цінності «Універсалізм» та «Доброзичливість». Цінності можна укрупнити ще більше, і від чотирьох секторів перейти до двох ціннісних осей – Індивідуальна орієнтація та Соціальна орієнтація.

1.2.2. «Каталогізація» культурних цінностей

Як було зазначено вище, культурні цінності будь-якого суспільства згідно теорії Ф.Клюкхон та Ф.Стродтбека відображені у тому, як суспільство вирішує ряд центральних питань, які неминуче перед ним постають. Кожне питання (або ж проблема) має кілька варіантів вирішення, і кожен з варіантів відображає певну цінність. Суть ціннісних орієнтацій у відповідності до кожного з перелічених питань можна сформулювати у вигляді таблиці, як це наведено у табл. 1.1 [Hills, 2002: с.5].

Таблиця 1.1

Набір ціннісних орієнтацій згідно теорії Ф. Клюкхон та Ф. Стробека

Час	Минуле	Коли суспільство фокусується на минулому, центральною метою є підтримка традиційних вчень та вірувань.
	Теперішнє	Коли суспільство фокусується на теперішньому, для членів цього суспільства характерно змиритись зі змінами вірувань та традицій.
	Майбутнє	Коли суспільство фокусується на майбутньому, для членів цього суспільства характерно шукати нові шляхи на заміну старим.
Людство та природа	Панування	Суспільство може і повинно встановити тотальний контроль над силами природи.
	Гармонія	Суспільство може і повинно встановити частковий, але не тотальний контроль над силами природи, співіснуючи з ними у балансі.
	Підпорядкування	Суспільство не може і не повинно контролювати сили природи.
Відносини з іншим людьми	Ієрархічні	Підкреслення ієрархічних принципів, високий рівень авторитаризму у межах соціальних груп.
	Рівні	Пошук консенсусу членами соціальних груп, які вважаються рівними.
	Егоїстичні	Акцент на індивідах або групах індивідів, які приймають рішення незалежно від інших.
Мотиви поведінки	Буття	Мотивація є внутрішньою, активність індивіда є в першу чергу цінністю для нього самого, вона не обов'язково має бути цінною для його соціальної групи.
	Становлення	Мотивація полягає у розвитку здібностей, які є цінними для індивіда, але не обов'язково є цінними для інших.
	Цілепокладання	Мотивація є зовнішньою, робиться акцент на активності, яка цінується та схвалюється іншими членами соціальної групи.
Людська природа	Зло/мінлива	Народжені гріховними, але в процесі розвитку можуть стати добрими. Однак, завжди є небезпека зворотних змін.
	Зло/стала	Народжені гріховними і не здатні змінитись. Тому спасіння душу може відбутись за рахунок зовнішніх сил.
	Змішана/мінлива	Мають і добрі, і погані риси, в процесі розвитку можуть розвинути або ті, або інші.
	Змішана/стала	Мають і погані, і добрі риси, але переважають якісь одні, і це є незмінним.
	Нейтральна/мінлива	Не народжені ні добрими, ні гріховними, але в процесі розвитку можуть набути або добрі, або погані риси.
	Нейтральна/стала	Не народжені ні добрими, ні гріховними, і такими ж лишаються протягом життя.
	Добро/мінлива	В основному добрі, але можуть бути зіпсованими в процесі життя.
	Добро/стала	В основному добрі, і такими ж лишаються протягом життя.

Клюкхорн і Стродтбек стверджують, що їх теорія не є завершеною. Більш того, вони не розробили емпіричних індикаторів для всіх тих ціннісних орієнтацій, які вони запропонували [Hills, 2002: с.9].

Так само, як і у підході Клюкхорн і Стродтбек, в основу класифікації Ш.Шварца покладено три центральні проблеми (питання) і прийнятні способи їх вирішення. Але, якщо у першому підході поставлені питання є повністю автономними, то у Шварца вони являють собою взаємопов'язані сектори, і культурні цінності, так само, як і базові, вкладаються у кругову модель.

Перша проблема – це питання взаємозв'язків або меж між людиною та групою: якою мірою індивід є автономним/залежним від своєї групи? Шварц виділяє дві полярні орієнтації – автономність та залежність. В автономних культурах від людей очікується культивування та вираження своїх власних вподобань, почуттів, ідей та здібностей, підкреслюється унікальність кожної особистості. Автономність може бути розділена на два типи: інтелектуальна та емоційна. Інтелектуальна автономність передбачає, що індивід має виражати свої думки та ідеї незалежно від інших. Прикладами цінностей у такій культурі можуть бути широкий кругозір, допитливість, креативність. Емоційна автономність заохочує індивіда прагнути отримати позитивний досвід. Важливими цінностями в такому випадку є задоволення, захоплююче та різноманітне життя.

В культурах, де робиться акцент на залежності, люди розглядаються як частини колективного цілого. Сенс життя тісно пов'язаний з соціальними зв'язками, ідентифікацією себе з групою, ведення способу життя, характерного для більшості, боротьбою за спільні цілі. В залежних культурах робиться акцент на збереженні статус-кво, обмежується діяльність, яка може порушити групову солідарність або традиційний лад. Важливими цінностями в такому випадку є соціальний порядок, повага до традицій, безпека, покірність, мудрість.

Другою соціетальною проблемою є питання гарантій того, що людська поведінка буде спрямована на підтримання існуючої соціальної структури. Це означає, що люди мають займатись продуктивною діяльністю, яка забезпечує

існування суспільства, замість того, щоб здійснювати деструктивну діяльність або взагалі жодної. Люди мають бути вмотивовані забезпечувати добробут інших, кооперуватись з ними, що передбачає неминучу взаємозалежність членів одного суспільства. Тут Шварц знову виділяє дві полярні орієнтації, а саме егалітаризм та ієрархію. У випадку егалітаризму люди ідентифікують іншого як рівного собі, як людську істоту, яка має з ними спільні інтереси. У процесі соціалізації люди засвоюють обов'язок кооперуватись з іншими і відчуття причетності до спільного добробуту. Але діяти чи ні в інтересах інших, є для людей питанням вибору. Важливими цінностями у таких культурах можуть бути рівність, соціальна справедливість, відповідальність, допомога, чесність.

У випадку ієрархічних культур кожному індивіду приписується певна роль, і це є запорукою відповідальної, продуктивної поведінки. У таких культурах нерівномірний розподіл влади, ролей та ресурсів є легітимним. Метою соціалізації є забезпечити прийняття людьми існуючого розподілу ролей і дотримання обов'язків та правил, нерозривно пов'язаних з цими ролями. Цінностями у таких культурах є влада, покірність, багатство.

Третьою соціетальною проблемою є регуляція зв'язків між природою та соціумом. Двома полярними орієнтаціями тут є гармонія та панування. У випадку гармонії заохочується сприйняття світу таким, який він є, спроби зрозуміти та поважати природу на противагу намаганням змінити чи експлуатувати її. Важливими цінностями у культурах гармонії є мир, єдність з природою, захист навколишнього середовища. У випадку панування заохочується активна зміна природного середовища у відповідності до особистих і групових цілей. Тут цінностями є успіх, амбіційність, сміливість, компетентність.

В результаті, у теорії Шварца наявні три біполярні культурні виміри, які відображають альтернативні рішення трьох базових проблем, з якими стикаються усі суспільства: залежність vs автономність, ієрархія vs егалітаризм, підкорення vs гармонія [Schwartz, 2006: с.141].

Рис.1.2. Кругова модель культурних цінностей Ш.Шварца

Так само, як і у випадку з індивідуальними цінностями, кругова модель відображає взаємозв'язки між цінностями, які до неї включені: сумісні між собою ціннісні орієнтації розташовані поряд, відповідно, якщо культурні цінності віддалені одна від одної, вони є протилежними за змістом.

Тут варто зазначити, що культурні орієнтації з різних вимірів можуть ґрунтуватись на схожих припущення, що підвищує ймовірність їх одночасної появи в одній культурі. Так, наприклад, егалітаризм та інтелектуальна автономія ґрунтуються на припущенні, що люди можуть і повинні брати відповідальність за свої дії і приймати рішення, спираючись на власне розуміння ситуації. Високий рівень егалітаризму одночасно з високим рівнем автономії, згідно дослідженням Шварца, характерний для Західної Європи. Залежність та ієрархія ґрунтуються на припущенні, що роль людини у досягненні колективних цілей є більш важливою, ніж індивідуальні ідеї і прагнення. Поєднання цих двох культурних орієнтації характерне для культур Південної Азії [Schwartz, 2006: с.141].

1.3. Підходи до вимірювання індивідуальних та культурних цінностей

1.3.1. Особливості вимірювання індивідуальних та культурних цінностей

При теоретичній інтерпретації поняття «цінності» найбільш суттєвий вплив на майбутній процес вимірювання має відповідь на 2 питання:

- чи усвідомлюють респонденти, які цінності вони поділяють?
- чи утворюють цінності ієрархічно організовану систему?

В залежності від відповіді на перше питання, процес вимірювання цінностей може бути прямим або непрямим. Вимірювання буде пряме в тому випадку, якщо теоретична концепція передбачає, що респондент усвідомлює власні цінності. Так, наприклад, якщо цінності тлумачити як мотиви діяльності або ж переконання щодо того, що один спосіб дій є більш прийнятним, ніж інший, то можна припустити, що респондент усвідомлює власні мотиви. Якщо ж цінності тлумачити як певний критерій, який служить для прийняття рішення щодо прийнятності певного виду діяльності, то найімовірніше, що респондент не усвідомлює, яким критерієм керується у своїй повсякденній діяльності. В такому разі процес вимірювання буде непрямим.

У випадку непрямого вимірювання респонденту можуть пропонуватись сценарії певних ситуацій, в яких потрібно прийняти те або інше рішення (Олпорт та Вернон) або ж характеристики абстрактної людини, з якою респондент має себе співвіднести (Портретний опитувальник Шварца). При прямому вимірюванні респонденту просто задається запитання, наскільки важливою він вважає ту чи іншу цінність.

Щодо відповіді на друге питання, то припущення щодо того, що для індивіда одні цінності є більш важливими за інші, є спільним для усіх розглянутих теорій цінностей. Але, якщо теорія передбачає, що цінності мають утворювати чітку ієрархічну систему, таке припущення буде мати наслідки для

процесу вимірювання. Для відтворення ієрархічного порядку цінностей існує два підходи: оцінка кожного судження окремо (rating) та ранжування (ranking). Звичайно, таким чином можна вимірювати не лише цінності, дані типи шкал є доволі поширеними в соціологічних дослідженнях. Коли мова йде про незалежне оцінювання кожного пункту шкали, це означає, що респондент отримує набір суджень, кожне з яких потрібно оцінити за певною шкалою, наприклад оцінити, наскільки він згоден з запропонованим судженнями від 1 до 5, де 1 – «зовсім не згоден», а 5 – «повністю не згоден». Коли ж мова йде про ранжування, то респондент так само отримує набір суджень, але тепер їх потрібно розташувати в порядку, наприклад від найбільш важливого до найменш важливого, тобто присвоїти кожному з них певний ранг.

Таким чином, при ранжуванні респондент порівнює міру важливості двох або більше запропонованих цінностей, а потім ранжує їх. Так, наприклад, Рокіч у своїй методиці пропонує респондентам проранжувати 18 цінностей від найбільш важливої до найменш важливої [Rokeach, 1973]. Олпорт з колегами пропонує респондентам обрати одну альтернативу, яка, на їх думку була б найбільш прийнятною, з пари або четвірки запропонованих суджень і присвоїти їй найвищий бал. У кількох нещодавніх дослідженнях, які базувались на моделі Шварца, також використовувалось ранжування.

Якщо ж для утворення ієрархічної системи цінностей респондент оцінює кожне судження незалежно одне від одного, то дослідник самостійно генерує ієрархію, використовуючи статистичні методи аналізу отриманих даних. Так, наприклад, в портретному опитувальнику Шварца використовується рейтинговий підхід [Schwartz, 1992, 2001, 2012].

Сенс процедури ранжування полягає в тому, що оцінка кожного судження певною мірою залежить від оцінки інших суджень. Наприклад, якщо запропонувати респонденту оцінити правду, доброту і красу згідно його уявленням про важливість цих цінностей, а потім утворити із них ієрархію, то оцінка правди буде залежати від того, наскільки важливими для респондента є краса та доброта. Тому, якщо при такому підході додати, забрати або змінити

початковий набір цінностей, це ймовірно змінить утворену ієрархію. При рейтинговому підході такої проблеми немає, оскільки кожна із запропонованих цінностей респондент оцінює окремо (наприклад, як у шкалі Лайкерта, від 1 до 5). Переваги незалежної оцінки суджень у порівнянні з ранжуванням є наступними [Schwarz, 2016: с.108; Hitlin, 2004: с.366]:

- 1) Більшість людей не можуть провести чіткої межі між своїми цінностями, тому певні цінності можуть вважатись однаково важливими, і респондент не відчуватиме між ними жодних відмінностей. Якщо цінності потрібно оцінити незалежно одну від одної, то респондента не змушують проводити штучне розрізнення між цінностями, які є для нього однаково важливими, або ж між тими, які є для нього неспівмірними (наприклад, здоров'я та соціальний порядок).
- 2) Якщо кожне з суджень оцінюється незалежно, то список цінностей може бути довшим, ніж при ранжуванні.
- 3) Дослідник може додавати нові або замінювати існуючі цінності у шкалі, не переймаючись тим, що такі перестановки змінять рейтинг існуючих цінностей.
- 4) У випадку незалежної оцінки кожного судження дослідник має змогу здійснювати традиційні перевірки надійності та валідності шкали: обрахунок альфа Кромбаха, перевірка структурної валідності з використанням методу факторного аналізу, кількісна оцінка інваріантності значень змінної між групами або культурами.

Але метод ранжування також має суттєву перевагу, адже дозволяє уникнути зсувів, пов'язаних з тим, що респондент може оцінити більшість (якщо не всі) запропоновані цінності як дуже важливі.

1.3.2. Шкали, які використовуються для вимірювання життєвих цінностей

Ціннісна шкала Рокіча (Rokeach Value Scale (RVS)) є прикладом прямого вимірювання цінностей. Вона була сконструйована з метою виявлення окремих ієрархій термінальних та інструментальних цінностей. Респондент отримує два списки із 18 цінностей, розташованих в алфавітному порядку, кожна цінність супроводжується короткими словосполученнями, які пояснюють її зміст. Приклади термінальних цінностей: свобода (незалежність, вільний вибір), родинна безпека (піклування про тих, кого любиш). Приклади інструментальних цінностей: чесність (щирість, правдивість), здібність (компетентність, ефективність). Респонденти мають проранжувати цінності у кожному списку від найбільш важливої (1) до найменш важливої (18). Припущення, яке лежить в основі RVS, полягає у тому, що респонденти мають артикульовані цінності, про які вони можуть повідомити досліднику, якщо їх прямо спитати про це. Респонденти продукують свої власні ціннісні пріоритети і вибудовують із них ієрархію. Єдине завдання дослідника – забезпечити список цінностей.

Варто також навести основні тези критики даної шкали [Schwarz, 2016: с.113]:

- назви цінностей можуть мати різне значення для різних респондентів;
- використання лише одного пункту для вимірювання кожної цінності [Braithwaite, 1991], що робить неможливою оцінку валідності вимірювання та похибки вимірювання;
- також ряд дослідників піддають сумніву те, що люди організовують свої цінності у вигляді чіткої ієрархії абстрактних понять.

Незважаючи на критику, було проведено чимало досліджень з використанням RVS, в яких було зроблено достатньо змістовних висновків.

Шкали Олпорта і Вернона, Клюкхорн і Стродтбека та Шварца передбачають непряме вимірювання цінностей (індивідуальних та культурних). Олпорт і Вернон опублікували свій вимірювальний інструмент у Дослідженні

цінностей (The Study of Values (SoV)) у 1931 році і переглянути та модифікували його через 20 років після першої публікації [Schwarz, 2016: с.111]. У 1951 SoV був опитувальником, сконструйованим таким чином, щоб виміряти силу преференцій респондента у відношенні 6 типів цінностей, та ідентифікувати домінуючий тип для кожного респондента. Опитувальник включав в себе дві частини. Перша частина включала 20 коротких сценаріїв різних життєвих ситуацій, де респондент мав обрати між двома варіантами, які відображали дві різні цінності. Наприклад, у даній ситуації респондент обирає між теоретичною та естетичною цінністю: «Якби Ви мали провести певний час у кімнаті очікування, і перед Вами було б два журнали, який з них Ви обрали б: (а) «Вік науки» (б) «Мистецтво та інтер'єр»?». Респондент має розподілити 3 бали між двома позиціями: 3 бали одній позиції і жодного балу іншій, або ж два бали одній позиції і 1 бал іншій.

Друга частина включає в себе 15 коротких сценаріїв з чотирма варіантами відповіді, кожен з яких відображає одну з 6 цінностей. Наприклад, «Якби Ви могли вплинути на освітню політику в державних школах певного міста, Ви б: (а) заохочували вивчення та участь у музичних гуртках та гуртках з образотворчого мистецтва (естетична цінність), (б) стимулювали б вивчення соціальних проблем (соціальна), (в) запровадили б додаткові лабораторні заняття (теоретична), (г) підвищили б практичну цінність курсів, які викладаються (економічна)?». Респондент має розподілити 10 балів між чотирма позиціями: 4 бали виставити найбільш прийнятній позиції, 3 бали – другій, 2 бали – третій і 1 бал – найменш прийнятній позиції. За сумою результатів по обом частинам для кожного респондента вибудовується ієрархія цінностей і на її основі визначається домінуючий тип особистості.

Олпорт і колеги сконструювали пункти SoV дедуктивним методом, згенерувавши сценарії та варіанти відповідей, які відповідають 6 концептуальним моделям цінностей, ідентифікованим у типології Шпрангера (1914). Вони обрали непрямий метод вимірювання, оскільки пряма самооцінка міри важливості буде значною мірою залежати від того, як респондент

інтерпретує назву цієї цінності. Більш того, SoV не передбачає, що респондент має артикульовані цінності, про які може розповісти досліднику, радше дослідник самостійно робить висновки про ціннісні орієнтації респондента і їх ієрархічний порядок.

Клюкхон і Стродтбек, так само, як Олпорт та Вернон, прийшли до висновку, що багатьом людям важко мислити абстрактно, тому у якості вимірювального інструменту запропонували реальні життєві ситуації, в яких залучені цінності, закладені у їх теорію. Вони також наголошують на тому, що ці ситуації мають відповідати типу культури досліджуваних респондентів. У якості прикладу можна розглянути опитувальник, розроблений Хілсом та Лейном, який використовувався з метою дослідження змін у цінностях молодих людей та їх батьків у результаті міграції [Hills, 2002: с.8].

Дослідження М.Рокіча справили суттєвий вплив на Ш.Шварца при розробці його власного інструментарію. Значна частина слів-індикаторів була запозичена саме з його списку, а інші – з різноманітних міжнародних досліджень, а також з текстів по порівняльному релігієзнавству. Як було зазначено вище, Шварц розробив два каталоги цінностей: на 10 цінностей та більш пізній – на 19. Для діагностики 10 цінностей Шварцом та колегами було розроблено декілька методик, найбільш поширеною з яких є Портретний опитувальник та Ціннісний опитувальник.

Таблиця 1.2

Приклад опитувальника, розробленого на основі теорії Ф. Клюкхон та Ф.

Стродбека

Коли наша група відряджає делегата на зустріч, я вважаю за краще:	Тип відносин
а) дати можливість кожному взяти участь у обговоренні, доки не буде обрана людина, з кандидатурою якої усі згодні	Collateral
б) дозволити вирішувати лідерам, вони мають більше досвіду	Лінійні
в) проголосувати і обрати людину, яка набере найбільше голосів, навіть якщо частина членів групи буде не згодна з цією кандидатурою	Індивідуалістичні
Коли я захворію, я вірю що:	Людство і природа
а) лікарі зможуть знайти спосіб вилікувати мене	Панування
б) мені варто вести правильний спосіб життя, тоді я не захворію	Гармонія
в) я не можу нічого з цим вдіяти, варто змиритись з ситуацією	Підпорядкування
Більшість людей, у ситуації, коли вони можуть вчинити погано, будуть:	Людська природа
а) чинити так	Зло
б) іноді можуть вчинити погано	Змішана
в) навряд чи вчинять погано	Добро
Коли я планую свої витрати, мені варто витратити гроші на те, щоб:	Час
а) зробити кращим моє життя в майбутньому	Майбутнє
б) зробити кращим моє життя зараз	Теперішнє
в) слідувати старим способам та існуючим звичаям	Минуле

Портретний опитувальник – це більш пізня версія ціннісної шкали, в якій враховані деякі недоліки, які були присутні в Ціннісному опитувальнику. Два інструменти розрізняються не лише за кількістю пунктів, які респонденту необхідно оцінити, але і за формою їх представлення. У Ціннісному опитувальнику респонденту пропонуються два списки цінностей: перший список – суттєвих, другий список – додаткових. Всього 57 слів і словосполучень, кожне з яких потрібно оцінити по шкалі від «Суперечить моїм цінностям (-1)»

до «Найважливіша в моєму житті (+7)» [Schwartz, 2012: с.10]. Питання сформульовано наступним чином: «Відповідаючи на цей опитувальник, Вам потрібно запитати себе: «Які цінності є більш важливими для мене, як основоположні принципи мого життя, а які – менш важливі?» Нижче наведені два списки цінностей. Ці цінності взяті з різних культур. В дужках після кожної цінності дано пояснення, яке допоможе Вам краще зрозуміти її значення. Ваша задача – вказати, в якій мірі кожна цінність є основоположним принципом Вашого життя. Використовуйте приведену нижче шкалу оцінок:

- -1 (суперечить моїм цінностям)
- 0 (не важлива)
- 1
- 2
- 3 (важлива)
- 4
- 5
- 6 (дуже важлива)
- 7 (найважливіша в моєму житті)»

Оцінка кожної позиції за власною шкалою, а не ранжування (як це було в методиці Рокіча), дозволяє виключити фактор взаємозалежності значень запропонованих характеристик, викликаній специфікою методу. Введення від'ємного пункту шкали дозволило виявити цінності, від вираження або поширення яких люди прагнуть утримуватись у своїй повсякденній поведінці.

Портретний опитувальник, включений в Європейське соціальне дослідження, був розроблений як більш компактний і менш чутливий до культурних відмінностей інструмент. Його здатність вимірювати цінності була емпірично підтверджена навіть на тих вибірках, на яких більш ранній ціннісний опитувальник не давав задовільних результатів. Висока ефективність Портретного опитувальника пояснюється конкретизацією формулювань та переходом до проєктивної техніки. Портретний опитувальник включає в себе

набір із 21 ціннісного портрета людей, схожість з якими респонденту пропонується оцінити по шкалі із шести пунктів: від «Дуже схожий на мене» до «Зовсім не схожий на мене» [Schwartz, 2012: с.10]. Формулювання питання є наступним: «Зараз я зачитаю Вам короткі описи деяких людей. Будь ласка, послухайте кожний опис і скажіть мені, наскільки кожен з цих людей схожий або не схожий на Вас? Для відповіді використовуйте цю картку:

- дуже схожий на мене;
- значною мірою схожий на мене;
- трохи схожий на мене;
- зовсім трохи схожий на мене;
- не схожий на мене;
- зовсім не схожий на мене»

Не зважаючи на методичні відмінності між зазначеним методиками, всі показники об'єднуються у сім ціннісних індексів та дві ціннісні осі, у відповідності до кругової моделі, описаної вище.

1.4. Особливості аналізу цінностей на рівні індивідів та на рівні соціальних груп з урахуванням екологічної помилки

Якою б не була теоретична інтерпретація цінностей – як характеристик індивіда чи як характеристик культури – всі методики, які були розглянуті вище, передбачають лише один спосіб їх виміряти – шляхом масового опитування респондентів. Тобто, в будь якому випадку, респонденту задається питання щодо його цінностей (пряме або не пряме). Незважаючи на те, що збір інформації відбувається на індивідуальному рівні, цілі дослідження можуть передбачати агрегування індивідуальних даних (наприклад, до рівня суспільства). В такому разі дослідник конструює певні індекси, або ж працює з середніми значеннями показника, а одиницям аналізу стають вже не респонденти, а, наприклад, країни.

Тобто, агрегування даних неминучим у роботі з результатами порівняльних досліджень. При порівнянні цінностей різних країн, дослідник, окрім самих цінностей, вивчає елементи політичної, соціальної і/або економічної системи кожної конкретної країни, і розробляє своє дослідження, виходячи із припущення, що ці елементи впливають на ціннісні структури індивідів і є причиною відмінностей ціннісних структур країн [Hitlin, 2004: с.376].

Але при інтерпретації кореляцій та причинно-наслідкових зв'язків на індивідуальному і агрегованому рівнях може виникати екологічна помилка. Екологічна помилка виникає тоді, коли висновки щодо індивідуальної поведінки будуються на основі даних, агрегованих до рівня всього суспільства [Freedman, 1999: с.1]. Класичною працею щодо проблеми екологічних помилок можна вважати статтю У.Робінсона. Суть проблеми полягає в тому, що зв'язки, які існують між двома змінними на агрегованому рівні, не завжди співпадають з тими, які існують на індивідуальному рівні. Розглянемо класичний приклад для ілюстрації екологічної помилки, запропонований Робінсоном. Ним була зафіксована наступна залежність, характерна для американського суспільства: до початку епохи боротьби за громадянські права у виборчих округах з найбільшою часткою афроамериканців в Конгрес проходили кандидати, які підтримували сегрегацію. Тобто, якщо просто перенести цю залежність з агрегованого рівня на індивідуальний, ми прийдемо до висновку, що афроамериканці були прихильниками расової дискримінації. Звісно афроамериканці не голосували за партії з расистською політикою, але в цих округах переважали білі расисти, які відстоювали сегрегацію (частково через те, що по сусідству з ними проживало багато афроамериканців).

Тобто, взаємозв'язок між будь-якими двома змінними на агрегованому рівні не обов'язково аналогічний тому, який проявляється на індивідуальному рівні. Цей висновок не підлягає сумніву, але, як зазначають Іннглехарт та Вельцель, часто інтерпретується неправильно [Welzel, 2003: с.335]. Часто цей висновок розуміється як заборона агрегувати дані індивідуального рівня і інтерпретувати їх у масштабах всього суспільства. Таке трактування як раз

суперечить тим висновкам, до яких прийшов Робінсон: вважається, що взаємозв'язки на обох рівнях повинні працювати однаково і якщо цього не відбувається, то висновок, зроблений на основі агрегованих даних, вважається хибним. Інглахарт та Вельцель пропонують інтерпретувати висновок Робінсона наступним чином: в деяких випадках агрегування даних індивідуального рівня до рівня суспільства в цілому – це саме те, що потрібно, але не слід вважати, що взаємозв'язки на обох цих рівнях діють однаково [Welzel, 2003: с.335]. Саме це можна прослідкувати на прикладі, яким Робінсон ілюструє екологічну похибку: в округах з високою часткою афроамериканців частіше за все обирались прихильники сегрегації, але цей взаємозв'язок не відтворювався на індивідуальному рівні. Та це не означає, що взаємозв'язок на агрегованому рівні є хибним. Тобто, не можна судити про хибність або істинність взаємозв'язку на основі його відсутності чи існування на іншому рівні аналізу - такий висновок можна робити тільки на основі даних того ж рівня.

Інглахарт та Вельцель пропонують розділити відмінності у зв'язках між змінними, які виникають на індивідуальному та агрегованому рівнях, на 3 категорії [Welzel, 2003: с.339]:

- ефект меншості;
- ефект контексту;
- поєднання ефекту порогу впливу з концентрацією навколо середнього значення.

Ефект меншості проявляється у тому, що кореляція, яка існує на рівні суспільства, може на індивідуальному рівні змінити свій знак на протилежний. Тут у якості ілюстрації знову можна використати приклад Робінсона: негативна кореляція на індивідуальному рівні між приналежністю до іммігрантів і підтримкою сегрегації не стане такою ж на агрегованому рівні доти, доки іммігранти становитимуть меншість у досліджуваному соціумі.

Ефект контексту проявляється у тому, що зв'язок, який існує на рівні суспільства, втрачає свою значущість на індивідуальному рівні. Причина у тому, що певна характеристика впливає на поведінку людини в якості характеристики,

властивій контексту, а не самому індивіду. Для прикладу можна розглянути зв'язок між рівнем безробіття і підтримкою нацистів в останні роки існування Веймарської республіки [Welzel, 2003: с.340]. На рівні електорату в цілому існувала висока кореляція між часткою безробітних та кількістю голосів, відданих за нацистську партію [Falter, 1991]. В той же час на індивідуальному рівні кореляція між статусом безробітного і підтримкою нацистів була відсутня або майже відсутня. Виходячи з цього, зі зростанням рівня безробіття, зростала підтримка нацистів виборцями, незалежно від того, мали вони статус безробітного чи ні. Частина виборців підтримувала нацистів не тому, що вони самі були безробітними, а тому, що багато людей в їх окрузі втратили роботу. Це сприяло наростанню ксенофобських і екстремістських настроїв. Тобто, позитивна кореляція між статусом безробітного і голосуванням за нацистів не проявлялась на індивідуальному рівні, але проявлялась на рівні округів: у тих округах, де рівень безробіття був вище, більше виборців голосувало за нацистів.

У випадку третьої категорії висока кореляція на рівні суспільства зберігає свій знак і значущість на індивідуальному рівні, але проявляється значно слабше. Це пов'язано з сукупним ефектом порогу впливу і концентрацією навколо середнього. Зміни незалежної змінної майже ніколи не співпадають з такими самим змінами у залежній змінній, оскільки всі взаємозв'язки соціального порядку носять ймовірнісний характер. Це означає, що невеликі зміни у незалежній змінній не завжди будуть спричиняти зміни у залежній. Тільки якщо зміни X достатньо великі, щоб перевищити певний поріг, вони проявляються у відповідних змінах Y , що свідчить про наявність порогу впливу: щоб впливати на Y , зміна X повинна бути вище цього порогу [Welzel, 2003: с.341].

Щодо концентрації навколо середнього, то таке явище є типовим для значень змінних, які описують населення країни: розкид значень на індивідуальному рівні обмежений певними границями, в результаті чого зміни X рідко перевищують той поріг, після якого його вплив на Y стане очевидним. Звичайно, завжди існують нетипові випадки (викиди), чії характеристики значною мірою відрізняються від більшості, але основна маса населення

групується в обмежених рамках поняття «медіанний громадянин» [Welzel, 2003: с.341]. Як наслідок, кореляція між двома змінними на індивідуальному рівні буде низькою. Однак, відмінності між індивідами, які належать до різних соціальних одиниць (наприклад, країн) значно більше тих, які існують серед індивідів, що належать до однієї одиниці. Інглехарт і Вельцель приводять приклад показника задоволеності життям в Росії та Швеції. В обох країнах показники задоволеністю життям у жителів тісно концентрують навколо середнього, викиди практично відсутні, а, отже, відсутні відмінності на індивідуальному рівні. Але, середній показник між країнами суттєво відрізняється: у Швеції він становить 8,1 балів, а в Росії – 3,9 балів.

До того ж дані опитувань на індивідуальному рівні включають в себе випадкову похибку, але агрегування таких даних до рівня всього суспільства усуває цю похибку, оскільки випадкові відхилення від загальнонаціональної величини взаємно компенсують одне одного. Таким чином, коефіцієнти кореляції всередині країн на індивідуальному рівні зазвичай менше, ніж сукупний коефіцієнт кореляції на індивідуальному рівні. Але, варто мати на увазі, що, якщо кореляція є недостатньо сильною на індивідуальному рівні, це не означає, що вона не існує на рівні всього суспільства. Інглехарт та Вельцель приводять приклад на даних World Value Survey: на індивідуальному рівні зв'язок між терпимим ставленням до гомосексуальності та задоволеністю життям не є статистично значущим, але на рівні суспільства в цілому цей зв'язок має високий рівень значущості [Welzel, 2003: с.344]. Відповідно, жителі країн, де більш терпимо ставлять до гомосексуальності, більш задоволені своїм життям. Але це не означає, що вони задоволені своїм життям саме тому, що проявляють толерантність по відношенню до гомосексуалістів. Це можна пояснити, наприклад, тим, що у країнах, з більш високим рівнем толерантності, соціальний клімат в цілому є сприятливішим, і це забезпечує вищий рівень задоволеності життям. Подібний ефект контексту не проявляється у відмінностях між членами одного і того ж суспільства, але він стає помітним при порівнянні різних суспільств.

1.5. Можливості та перспективи вивчення життєвих цінностей у соціологічних дослідженнях

1.5.1. Життєві цінності як залежна змінна: природа виникнення цінностей та джерело їх зміни

Одним з основних питань, яке постає у соціологічних та психологічних дослідженнях цінностей, є природа їх виникнення є питання походження цінностей, факторів, які впливають на їх формування. Ці фактори можна розділити на дві великі групи – біологічні та соціальні, і, відповідно до цього, дві точки зору на чинники формування життєвих цінностей:

- цінності є вродженими, закладеними в генах, або ж обумовленими такими факторами, як раса, етнічність, гендер;
- цінності залежать від позиції індивіда у існуючій соціальній структурі і обумовлюються такими факторами, як зайнятість, освіта, релігійність і т.д.

Звичайно питання біологічного обґрунтування походження цінностей, з першого погляду, не має розглядатись у межах соціальних наук, але за останнє десятиріччя з'явилося чимало праць на стику соціальних наук (соціології, психології, політології) та, наприклад, генетики, тому досвід досліджень впливу біологічних факторів на формування цінностей також вартий уваги. Розглянемо досвід досліджень впливу раси, етнічності та гендеру на формування цінностей. Так, наприклад, Рокіч зафіксував, що «рівність» є другою за значенням цінністю для афроамериканців, та 11 за значенням – для білих, при цьому він виключив вплив освіти та доходу [Rokeach, 1973].

Вплив гендеру на цінності є неоднозначним, одні дослідники фіксують його, інші – ні. Наприклад, Б'ютель і Маріні знайшли статистично значущі відмінності між чоловіками і жінками у інтенсивності вираження трьох

цінностей: співчуття, матеріалізм та сенс життя. Для жінок характерні більш високі показники по цінностям співчуття, при цьому вони з меншою ймовірністю, ніж чоловіки схильні вважати пошук сенсу життя важливим. Ксіао помітив, що жінки, які займають високі соціальні позиції, надають більшій ваги цінностям автономності, порівняно з чоловіками, які займають аналогічні соціальні позиції. Але, так само, є ряд досліджень, в яких не було зафіксовано статистично значущого зв'язку між тендером та цінностями. Так, наприклад, у дослідженні Рокіча жінки та чоловіки ранжували цінності схожим чином, відмінності були зафіксовані лише для цінності «комфортного життя», яку чоловіки поставили на 4-е місце, а жінки на 13-е. Струч на базі порівняльних досліджень довів, що чоловіки та жінки інтерпретують цінності схожим чином (він використовував модель Шварца і підтвердив її валідність і для чоловіків, і для жінок). Так само Прінс-Гібсон та Шварц не знайшли жодних гендерних відмінностей у ціннісних пріоритетах [Schwartz, 1998].

Якщо говорити про вплив на формування цінностей соціальних факторів, таких як зайнятість освіта, релігійність, сімейне середовище, то варто розглянути роботу Кона (1983), у якій досліджується вплив зайнятості на життєві цінності. Він виділив три характеристики зайнятості: 1) близькість контролю; 2) міра того, наскільки праця є рутинною; 3) складність праці. Респонденти, чия робота була більш складною, менш рутинною та менше контролювалась, надавали більшого значення цінностям відповідальності та допитливості, в той час як ті, чия робота була більш рутинною та контрольованою, були схильні до конформності. Тут ключовим фактором є умови праці, а не статус зайнятості, але у інших досліджень Кон також вивчав вплив соціального класу на цінності [Kohn, 1982], де враховувалась роль статусу на ринку праці.

Чимало досліджень фіксують вплив цінностей батьків на цінності дітей. Такий вплив може здійснюватись двома шляхами: через соціально-економічний статус батьків (в такому випадку фактором є приналежність до певного соціального класу), а також у процесі соціалізації у родинному колі. Цікавим також є вплив віку і вікової когорти. Руфф (1979) відмітила, що жінки середнього

віку більше орієнтовані на інструментальні цінності, в той час, як жінки старшого віку – на термінальні. У ряді досліджень впливу приналежності до вікової когорти постулюється зсув від цінностей особистої відповідальності до задоволення власних потреб, а також зниження схильності до самопожертви у покоління 1960-х та 1970-х років.

Зміни життєвих цінностей також часто є предметом вивчення у соціологічних дослідженнях. Однією з найбільш детально розроблених теорій є теорія модернізації/пост модернізації Інглехарта. Гіпотеза Інглехарта полягає в тому, що у ряді країн Західної Європи цінності матеріалізму поступово витісняють цінності постматеріалізму. Руднев пропонує виділити у дослідженнях Інглехарта 3 етапи [Руднев, 2011: с.138]:

- на першому етапі Інглехарт розробив теорію «тихої революції» і вивів ціннісний вимір матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей;
- на другому створив концепцію модернізації і постмодернізації;
- на третьому розробив теорію людського розвитку.

Теорію модернізації і постмодернізації ще називають теорією двох зсувів: мається на увазі зсув від цінностей виживання до секулярно-раціональних цінностей та зсув від секулярно-раціональних цінностей до цінностей самовираження. Цінності виживання характерні для покоління, для якого проблематичним було отримання основних благ (їжа, житло, безпека і т.д.). Процес індустріалізації обіцяє наявність цих благ, тому в процесі її розвитку відбувається зсув до секулярно-раціональних цінностей (авторитет, раціональність, порядок, безпека). Другий зсув відбувається у цінностях покоління, яке народилось в умовах, де наявність основних благ для виживання була само собою зрозумілою. Тому для таких людей більшу значимість набувають ідей толерантності, громадянської участі, захисту природи і самопізнання. Відповідно, перший зсув є модернізаційним, а другий – постмодернізаційним. Другий зсув, на думку Інглехарта, призводить до появи і до підвищення якості демократії. Важливо зазначити, що, згідно його теорії, причиною зміни цінностей є економічний розвиток країни. З розвитком

економіки в індустріальних країнах посилюються секулярно-раціональні і послаблюються традиційні цінності, а в постіндустріальних – посилюються цінності самовираження і послаблюються цінності виживання [Руднев, 2011: с.140].

Самі культурні цінності (а саме цінності самовираження) розглядаються, з одного боку, як індикатор переходу суспільств з одного стану в інший, а, з іншого боку, є причиною політичних змін (змін у бік демократизації). Тут основна гіпотеза полягає в тому, що поширення цінностей самовираження стимулює людей вимагати створення інститутів, які дадуть можливість їм діяти у відповідності з власним вибором. Відповідно, цінності самовираження мотивують людей до набуття громадянських і політичних прав, які лежать в основі ліберальної демократії [Руднев, 2001: с.140].

1.5.2. Життєві цінності як мотиви людської поведінки

В теорії Інглехарта цінності не лише змінюються під впливом певних факторів (на його думку, економічних), але й самі є причинами змін (у політичній сфері суспільства). Саме перспектива використання цінностей у якості залежних змінних була однією з причин поширення досліджень цінностей, розробці нових і нових підходів до їх вимірювання. Цінності з самого початку розглядались як мотиви людської поведінки [Schwartz, 1994, Feather, 1995]. Так, на думку Вільямса (1979) цінності є когнітивними структурами, які у парі з емоціями керують людською поведінкою [Hitlin, 2004: с.380]. Також цінності можуть виражати людські потреби [Rokeach, 1973, Schwartz, 1992], а ті, в свою чергу, можуть бути мотивами людської поведінки.

Одним з прикладів дослідження впливу цінностей на поведінку людини може бути дослідження їх впливу на схильність до волонтерської діяльності, проведене Бетсоном (1989). Він припустив наявність трикомпонентної моделі зв'язку цінностей та просоціальної мотивації. Цінності впливають на поведінку

людини через два егоїстичних мотиви та один емпатичний, альтруїстичний мотив. У іншому дослідженні були виявлені цінності доброзичливості, як найбільш сильний мотив для волонтерської діяльності.

У ряді емпіричних досліджень було доведено існування зв'язку між цінностями та схильністю до кооперації і готовністю вступати в контакт із членами іншої групи [Schwartz, 1996]. Через цінності можна зрозуміти упередження до членів іншої групи. Халперн припустив наявність зв'язку між соціетальними цінностями та рівнем злочинності у суспільстві, а Кассер і Ріян пов'язали цінності з психологічним самопочуттям.

На перетині соціології та політології існує цілий пласт досліджень взаємозв'язку життєвих цінностей та політичних орієнтацій [Inglehart, 2000; Schwartz, 2014; Caprara, 2008]. Цінності впливають на те, як люди організують та встановлюють певну ієрархію у своїх уявленнях і установах щодо різноманітних політичних питань, приймають політичні рішення і комунікують у сфері політики [Piurko, 2011: с.1]. Наприклад, Капрара та Зімбардо (2004), дослідивши вибори в Італії у 2001 та 2006 роках, довели, що цінності зумовлюють більшу варіацію політичного вибору, ніж соціально-демографічні змінні [Caprara, 2004].

Прикладом емпіричного обґрунтування зв'язку між цінностями та ідентифікацією з ідеологією може бути дослідження Пірко, Шварца та Давидова, які вивчали зв'язок між базовими цінностями та лівими і правими політичними орієнтаціями на базі Європейського соціального дослідження (ESS) [Piurko, 2001]. В результаті аналізу дослідники прийшли до висновку, що уникання змін та контроль загроз зумовлюють праві політичні орієнтації, а прагнення добробуту для всіх, рівності, та орієнтація на захист навколишнього середовища зумовлюють ліві політичні орієнтації.

У ряді досліджень підтверджується вплив цінностей на політичний вибір, але він є непрямим [Caprara, 2008; Gerber, 2010; Leimgruber, 2010; Leimgruber, 2011]. Цінності впливають на політичний вибір опосередковано, через політичні цінності. Це можна обґрунтувати, спираючись на концепцію базових цінностей

Шварца, описану вище. Якщо базові цінності є набором загальних принципів і виступають базою для формування оціночних суджень у різноманітних ситуаціях в житті людини, то має бути певне утворення (як, наприклад, політичні цінності), за допомогою якого абстрактні базові цінності можуть бути трансформовані відповідно до певного контексту, специфічної ситуації, такої як голосування на виборах.

Для прикладу можна навести дослідження Ф.Леймгрубера [Leimgruber, 2011], де у якості емпіричної бази були використані дані Швейцарського електорального дослідження за 2007 рік. Метою аналізу була перевірка взаємозалежності між проявом консервативних цінностей та голосуванням за консервативну Швейцарську народну партію, між ліберальними цінностями та голосуванням за ліберальну Соціально-демократичну партію та між лівими цінностями і голосуванням за центристську Християнську Демократичну партію. В результаті аналізу, Леймгрубер довів, що базові цінності мають опосередкований вплив на результати голосування, і цей вплив опосередкований саме політичними цінностями. Таким чином, він прийшов до висновку, що базові цінності мають бути переведені (або трансформовані) в політичні смисли, якщо дослідник має на меті виявити певні впливи на поведінку. Або ж, базові цінності активуються через політичні цінності у конкретних ситуаціях, таких як голосування.

Висновки до розділу 1

У першому розділі були розглянуті підходи до теоретичної інтерпретації поняття «життєві цінності», а також шкали, які використовуються для емпіричної фіксації цінностей. Окрім того були розглянуті можливості та перспективи вивчення цінностей у соціологічних дослідженнях. Висновки до першого розділу представлені у вигляді запитань, на які була дана відповідь в матеріалі, поданому вище.

➤ **Носієм життєвих цінностей є окремі люди або ж соціальні спільноти?**

Існує ряд підходів, які визначають цінності як характеристики окремих індивідів, так само, в ряді підходів цінності визначаються як характеристики певних соціальних спільнот. Тому доцільно говорити про два рівні дослідження цінностей: на кожному з рівнів таке дослідження матиме свої цілі. Основною метою вивчення цінностей на індивідуальному рівні є використання їх у якості змінної, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку, установки чи орієнтації. На основі визначень поняття «цінності», які пропонуються Олпортом, Ліндзі, Рокічем та Шварцом можна виокремити наступні характеристики індивідуальних цінностей:

- мають мотиваційну силу, тобто можуть стимулювати і підтримувати певні види поведінки;
- є певними орієнтирами, стандартами в житті людини, які визначають сприйняття і оцінку інших людей та речей;
- є стійкими переконання у тому, що певний вид діяльності або спосіб існування є більш особисто або соціально прийнятним, ніж протилежний йому;
- співвідносяться з бажаними цілями, які є мотивами діяльності людини;
- виходять за межі конкретних, специфічних дій або ситуацій;
- утворюють відносно стійку ієрархічну систему;
- вплив цінностей на щоденні рішення майже ніколи не є усвідомленим.

Коли цінності розглядаються як характеристики певних спільнот (частіше за все суспільств), досліджуючи їх, можна порівнювати різні соціальні групи між собою. Базуючись на концепціях Клюкхон і Стродтбека, Инглехарта, Шварца та Хофстеде, можна виділити наступні характеристики культурних цінностей:

- є центральними рисами культури;
- лежать в основі інституційованих норм і щоденних людських практик;
- формують і обґрунтовують індивідуальні і групові вірування, дії та цілі;
- впливають на відбір найбільш прийнятних моделей та засобів досягнення бажаних цілей;
- проявляються у тому, як члени суспільства вирішують ключові проблеми у своїй повсякденній діяльності.

Але, навіть якщо теоретична концепція передбачає, що цінності є характеристикою всього суспільства, збір даних за допомогою всіх розглянутих методик здійснюється виключно через опитування. Тобто, зібрані дані будуть характеристиками індивідів, але за допомогою статистичних методів аналізу їх можна агрегувати до рівня соціальних груп. Та все ж, при інтерпретації агрегованих даних варто пам'ятати про можливість екологічної помилки. Екологічна помилка виникає тоді, коли висновки щодо індивідуальної поведінки базуються на основі даних, агрегованих до рівня всього суспільства. Зв'язки, які існують між двома змінними на агрегованому рівні, не завжди співпадають з тими, які існують на індивідуальному рівні. У першому розділі було розглянуто три випадки неспівпадіння таких зв'язків:

- ефект меншості (коли кореляція, яка існує на рівні суспільства, може на індивідуальному рівні змінити свій знак на протилежний);
- ефект контексту (проявляється у тому, що зв'язок, який існує на рівні суспільства, втрачає свою значущість на індивідуальному рівні);
- поєднання ефекту порогу впливу з концентрацією навколо середнього значення (кореляція на рівні суспільства зберігає свій знак і значущість на індивідуальному рівні, але проявляється значно слабше).

При цьому неспівпадіння кореляційних зв'язків ніяким чином не заперечує існування зв'язку на одному з рівнів, але при інтерпретації результатів необхідно пам'ятати, що взаємозв'язки на обох рівнях діють по-різному.

➤ **Яким чином можна отримати перелік цінностей?**

Створення переліку цінностей є необхідним кроком для переходу до емпіричної інтерпретації та операціоналізації. Логіка створення такого переліку або радше каталогу може бути дедуктивною чи індуктивною. У випадку дедуктивної логіки каталог створюється на основі зовнішнього, по відношенню до дослідження, середовища, наприклад, з інших теорій або з інших областей знань. При індуктивному підході каталог формується на основі самих цінностей, часто з допомогою розвідувального емпіричного дослідження. Прикладом індуктивного виведення списку цінностей є каталог Рокіча. Незважаючи на те, що для його створення Рокіч використав набір із 555 особистісних характеристик, виведених Андерсеном (1968), а також включав до нього цінності, які зустрічались у літературі, він також провів емпіричне дослідження з вибіркою із 30 американських студентів психологічного факультету та 100 дорослих, і частина цінностей, які увійшли в майбутній каталог, були названі опитаними самим респондентами.

А от Олпорт та Вернон формували свої списки цінностей дедуктивно. Олпорт і Вернон сформувавши шість наборів цінностей, які характеризують відповідно 6 типів особистості, виведених Шпрангером (1914). Саме теорія Шпрангера і стала теоретичною базою для формування каталогу. Шварц розпочав з індуктивного підходу, використовуючи дані, зібрані за допомогою опитувальника Рокіча. Але на наступному етапі він перейшов до дедуктивного підходу і формував список цінностей, виходячи із припущення про існування зв'язків між різними цінностями, які утворюють певну структуру. Відповідно, може існувати набір більш базових цінностей, що лежать в основі виділених Рокічем і є універсальними для усіх культур.

➤ **Як можна виміряти життєві цінності?**

Усі методики вимірювання цінностей, розглянуті у даній роботі, передбачають проведення масового опитування. Вимірювання цінностей може бути прямим або непрямим. Пряме вимірювання використовується у тому випадку, якщо теоретична концепція передбачає, що респондент усвідомлює власні цінності (наприклад, якщо цінності тлумачити як мотиви діяльності). Тоді йому можна задати пряме питання щодо цінностей, які він поділяє (Ціннісна шкала Рокіча, Ціннісний опитувальник Шварца). Приклад формулювання запитання у випадку прямого вимірювання: «Відповідаючи на цей опитувальник, Вам потрібно запитати себе: «Які цінності є більш важливими для мене, як основоположні принципи мого життя, а які – менш важливі?» Нижче наведені два списки цінностей. Ці цінності взяті з різних культур. В дужках після кожної цінності дано пояснення, яке допоможе Вам краще зрозуміти її значення. Ваша задача – вказати, в якій мірі кожна цінність є основоположним принципом Вашого життя» [Лешенок, 2017b; Лешенок, 2017a].

Якщо ж цінності тлумачити, наприклад, як певний критерій, що служить для прийняття рішення щодо прийнятності певного виду діяльності, то, найімовірніше, респондент не усвідомлює, яким критерієм керується у своїй повсякденній діяльності. В такому разі процес вимірювання буде непрямим (наприклад, Портретний опитувальник Шварца, де використовується проективна методика, шкала Олпорта і Вернона, де наводяться сценарії різних повсякденних ситуацій). Приклад формулювання запитання у випадку непрямого вимірювання: «Якби Ви мали провести певний час у кімнаті очікування, і перед Вами було б два журнали, який з них Ви обрали б: (а) «Вік науки» (б) «Мистецтво та інтер'єр»?»

➤ **Яким чином можливо використовувати змінну «життєві цінності» у соціологічних дослідженнях?**

Цінності у соціологічних дослідженнях можуть виступати і у якості залежної, і у якості пояснювальної змінної. Якщо цінності є пояснювальною змінною, то фокус інтересу дослідника буде зосереджений на джерелах

походження цінностей, або ж джерелах їх зміни. Існує чимало досліджень, де у якості факторів, які впливають на формування життєвих цінностей розглядаються раса, етнічність, гендер, вік, належність до певного покоління, зайнятість, освіта релігійність і т.д.

Якщо говорити про використання життєвих цінностей у якості пояснювальної змінної, то на індивідуальному рівні цінності розглядаються як мотиви людської поведінки (наприклад, схильність до волонтерської діяльності, кооперації, вплив цінностей на споживчу поведінку), як основа формування упереджень, вивчається їх вплив на психологічне самопочуття і т.д.

На рівні суспільства в цілому зміни у цінностях можуть бути передумовами змін у політичній системі в бік демократизації [Inglehart, 2000]. Також цінності можуть лежати в основі політичних орієнтацій людини, і прямо чи опосередковано впливати на політичний вибір, тобто, прийняття рішення, за кого віддати свій голос [Caprara, 2004; Piurko, 2011; Leimgruber, 2011]. Взаємозв'язок життєвих цінностей та політичних, а також обґрунтування можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей будуть докладно розглянуті у другому розділі.

Також вивчення динаміки ціннісних орієнтацій [Лешенок, 2018d] або пошук їх структури [Лешенок, 2018g] може дати додаткову інформацію для аналізу трансформаційних процесів, які відбуваються у різних сферах життя суспільства.

➤ **Обґрунтування підходу Ш.Шварца для вимірювання цінностей на наступних етапах дослідження.**

Серед підходів до вимірювання цінностей для використання на наступних етапах дослідження обрано підхід Ш. Шварца. Методика Ш.Шварца має ряд переваг, пов'язаних з її використанням для ідентифікації політичних орієнтацій в цілому, а також з використанням даної методики на українських даних. У першу чергу валідність методики Ш. Шварца перевірена у різноманітних дослідженнях, у тому числі порівняльних. Вона також входить до опитувальника Європейського соціального дослідження, у якому бере участь Україна. Окрім

того, існує чимало українських досліджень з використанням даної методики: це дослідження О. Балакіревої, О. Шестаковського, Ю. Савельєва та інші. Тривалий досвід використання методики Шварца, у тому числі українськими соціологами, дає підстави говорити про її валідність для вимірювання цінностей в українському суспільстві.

Окрім самої методики вимірювання задачам даного дослідження задовольняє і сам підхід Ш.Шварца до визначення життєвих цінностей. Якщо, наприклад, Р. Інглехарат у своїй концепції робить акцент на еволюційній складовій, намагається показати поетапну зміну цінностей, і, більш того, класифікувати суспільства в залежності від того, на якому етапі вони знаходяться, то Ш.Шварц декларує універсальність своєї моделі цінностей для будь-якого суспільства. Така універсальність забезпечується тим, що самі цінності є як можна більш загальними і абстрактними, і, хоча ці цінності можуть мати різні прояви у різних суспільствах, у будь-якому суспільстві в результаті можна вийти на початкову кругову модель. У межах даного дослідження ми не будемо обґрунтовувати універсальність даної моделі, але її валідність для українського суспільства підтверджена рядом досліджень, у яких на емпіричних даних відтворюється закладена Ш. Шварцом структура із чотирьох ціннісних секторів.

Також модель Ш. Шварца є найбільш зручною для статистичного аналізу серед усіх розглянутих підходів, оскільки дає можливість маніпулювати розмірністю: 21 індикатор може бути зведений у десять цінностей, далі у чотири ціннісні сектори, а потім у дві ціннісні осі. Таким чином, вихідні дані можна трансформувати так, як буде найбільш прийнятною для того чи іншого методу аналізу.

З точки зору підходу до ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей, викладеного у другому розділі, важливо мати обґрунтовану структуру цінностей, яка є вихідною точкою для пошуку відповідної структури у множині політичних орієнтацій, і саме чітка структура цінностей у моделі Ш. Шварца та валідність даної структури, доведена в емпіричних соціологічних дослідженнях

українського суспільства, є основним аргументом використання даного підходу у подальшому дослідженні.

РОЗДІЛ 2. ОБҐРУНТУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ОСНОВІ ЦІННОСТЕЙ

2.1. Підходи до інтерпретації політичних орієнтацій

2.1.1. Інтерпретація поняття «політичні орієнтації»

Політичні орієнтації, так само як і політичну поведінку, можна вважати елементами політичної культури. Серед внутрішньо-особистісних характеристик, які визначають політичну позицію та політичну участь особистості або групи, на особливу увагу дослідників заслуговують політичні орієнтації, адже саме ці феномени свідомості є найбільш артикульованими, такими, що динамічно змінюються та водночас виступають фактором і показником змін, що відбуваються у політичній сфері суспільства [Кутирнова, 2009: с.103]. При спробі дати теоретичну інтерпретацію поняттю «політичні орієнтації» можна виокремити два підходи. У межах першого політичні орієнтації визначаються як ставлення населення до різних аспектів існуючої політичної реальності (інститутів, ідей, норм, лідерів тощо), що впливає на самовизначення суб'єкта в системі політичних координат. При такому підході політичні орієнтації представляють співвідношення трьох компонентів – когнітивного, афективного та мотиваційного.

У політичній орієнтації є певний об'єкт, елемент політичної сфери (явище, процес, одна особа або група осіб). У випадку другого підходу політичні орієнтації визначаються через об'єкт, а саме через політичні цінності [Schwartz, 2014; Jacoby, 2006; Feldman, 2013]. Політичні цінності – це набір загальних нормативних принципів та переконань відносно уряду, громадськості та суспільства [Schwartz, 2014: с.4]. Вони допомагають людям визначити свою позицію у заплутаному політичному середовищі [Converse, 1964], лежать в основі атитюдів, преференцій та оцінок у сфері політики [Feldman, 1988; Hurwitz, Peffley, 1987]. Можна сказати, що політичні цінності

відображають пріоритети людини у сфері політики та її уявлення про ідеальну політичну систему [Leimgruber, 2011].

Особливістю політичних орієнтацій є те, що вони водночас є абстрактними, але також і релевантними політичній сфері. Так, наприклад, економічна безпека – є абстрактним поняттям, оскільки у даному понятті поєднано цілий ряд орієнтацій з приводу ролі держави у регулюванні економічних процесів. Але при цьому дане поняття все ж є політичним, оскільки ці орієнтації пов'язані з реальними політичними ініціативами.

Але, на відмінну від цінностей, розглянутих вище, серед дослідників не має консенсусу щодо можливого переліку політичних орієнтацій, або хоча б з приводу того, як можна обмежити їх кількість. Так само, які і відсутні валідні методики, застосували які, ми могли б претендувати на те, що охопили всі політичні орієнтації певної особи, або ж представлені у певній соціальній групі. Насправді, політичних орієнтацій так багато, і вони такі розрізнені, що можна навіть припустити, що через складність інформації щодо політичної сфери суспільства, неоднозначність трактувань більшої частини цієї інформації, відносно низький рівень політичної грамотності у громадськості, політичні орієнтації є неструктурованими.

Різні дослідники пропонують різні списки політичних цінностей. Так, наприклад Горен виділяє «рівні можливості», «обмеження урядових повноважень», «традиційні сімейні цінності», «толерантність» [Goren, 2005], Джейкобу виділяє «свободу», «рівність», «економічну безпеку», «соціальний порядок» [Jacoby, 2006], у списку Фельдмана представлені «індивідуалізм», «вільне підприємництво», «егалітаризм» [Feldman, 1988]. Шварц, намагаючись систематизувати різні підходи, пропонує список цінностей, до якого включає «традиційну мораль», «сліпий патріотизм», «закон і порядок», «вільне підприємництво», «рівність», «громадянські права», «прийняття мігрантів» та «іноземне військове втручання».

Але, незважаючи на неузгодженість різних підходів та, на перший погляд, неструктурованість політичних орієнтацій, більшість дослідників припускають,

що структура у цих орієнтаціях все ж є, і, виходячи з припущення щодо природи такої структури, пропонують різні підходи до вимірювання політичних орієнтацій.

2.1.2. Визначення політичних орієнтацій через систему ідеологічних концептів

На перший погляд видається незрозумілим, чому дослідники відкидають той факт, що політичні орієнтації різноманітні та неструктуровані, і бажають віднайти якусь універсальну структуру, а не просто фіксувати набір політичних орієнтацій, релевантний для конкретної соціальної групи у конкретний момент часу. Але, насправді, лише виокремивши у розрізнених орієнтаціях певну структуру, ми можемо повноцінно використовувати їх у якості змінної (або змінних). Ідентифікація політичних орієнтацій у даній роботі не є тотожна процесу вимірювання. Найбільш очевидний спосіб виміряти політичні орієнтації – це теоретична та емпірична інтерпретація, а потім і операціоналізація ряду змінних. Наприклад, зовнішньополітичні орієнтації, або ставлення до певної партії, або оцінка респондентами тих чи інших урядових ініціатив. В такому випадку ми отримуємо набір індикаторів, які відображають політичні орієнтації. Але тут постає проблема, пов'язана з тим, що ми навіть приблизно не можемо обмежити кількість політичних орієнтацій, які респондент має зараз, мав у минулому або матиме в майбутньому.

І тут постає питання ідентифікації політичних орієнтацій. Ідентифікація у даній роботі означає отримання інформації про політичні орієнтації респондента без прямих запитань щодо його політичних орієнтацій. У політологічних та соціологічних дослідженнях простежується традиція ідентифікації політичних орієнтацій респондента через його самоідентифікацію у певному ідеологічному континуумі. Також багато моделей електорального вибору базуються на

припущенні, що партії і виборці можуть бути розташовані у певному ідеологічному просторі [Downs, 1957].

Використання ідеологічних концептів для ідентифікації політичних орієнтацій має ряд причин. Так, як зазначає Інглехарт з приводу одного з варіантів ідеологічних континуумів (ліві-праві), повсюдне використання даної концепції протягом багатьох років у західному політичному дискурсі свідчить про її корисність [Inglehart, 2000]. Дійсно, можливість ідентифікувати політичні орієнтації через певні ідеологічні концепти виглядає достатньо привабливо. Можна виокремити наступні причини поширеності підходу до ідентифікації політичних орієнтацій на основі ідеологічних концептів:

- Можливість зменшити кількість ресурсів, які витрачаються на збір інформації щодо різних аспектів політичної сфери суспільства [Downs, 1957]. Ідеологічні концепти організують та спрощують складну політичну реальність, використовуючи їх, ми можемо зафіксувати ставлення респондентів до потенційно необмеженої кількості питань, партій або соціальних груп. Тобто, ми можемо зменшити кількість змінних, які нам потрібно виміряти, адже досить багато політичних орієнтацій можна з високою точністю передбачити на основі самоідентифікації респондента у запропонованому континуумі. Так, наприклад, людина, яка відносить себе до правих, з високою ймовірністю буде негативно ставитись до мігрантів, а те, що респондент ідентифікує себе як ліберала, підвищує ймовірність того, що він негативно оцінює втручання держави у регулювання ринкових процесів. Окрім того, елементи політичної реальності постійно змінюються і строк придатності такої інформації дуже короткий, тому задля актуальної інформації щодо політичних орієнтацій населення заміри потрібно проводити достатньо часто.
- Для порівняння різних соціальних груп між собою або однієї соціальної групи у різні періоди часу. Так, наприклад, політичні проблеми і актуальні питання у різних країнах можуть відрізнятись, тому потрібен

концепт, який може узагальнити ставлення населення до цілого ряду проблем і бути надійною базою для порівнянь.

- Для узагальнення та класифікації значної кількості інформації щодо політичної сфери життя суспільства як науковцями, так і, наприклад, представниками медіа [Dalton, 2017: с.4]. Ідеологічні концепти допомагають дослідникам класифікувати розрізнені політичні орієнтації, що дає змогу зменшити кількість змінних, і, використовуючи ідеологічні концепти у різного роду моделях, робити їх більш економними.
- Відсотковий розподіл за запропонованими ідеологічними концептами може розглядатись як індикатор конфліктів, які характерні для політичної системи певного суспільства. Тобто, якщо ми пропонуємо респонденту набір розрізнених політичних орієнтацій, у нашій методиці від самого початку закладено припущення, що між нашими змінними не можна поставити знак менше/більше, а у випадку конструювання ідеологічного континуума ми отримуємо аналог порядкової або метричної шкали, що, окрім інших переваг, дозволяє ідентифікувати наявність або відсутність конфліктів.
- З попереднього пункту випливає, що, формуючи такий континуум, ми пропонуємо міру дистанції для сфери політики (дистанцію, яка вимірюється у термінах ідеології). На основі цього ми можемо класифікувати і окремих людей, і соціальні групи, і країни. Більш того, ми можемо класифікувати партії або політичних лідерів.
- На основі таких концептів можна прогнозувати ряд змінних, на які впливають політичні орієнтації, у першу чергу електоральний вибір.
- Оцінювати функціонування демократії на основі моделей політичного вибору. Структуруючи партії у межах певного ідеологічного простору, ми отримуємо необхідну базу для того, щоб розуміти, наскільки адекватно функціонує демократія у даній країні, чи пропонують різні політичні сили альтернативні політичні погляди, і, відповідно, чи має

населення у цій країні реальне право вибору, або ж вибір є звичайною фікцією, адже різні політичні сили пропонують одне й те саме.

Окрім наукового дискурсу дані концепти широко використовуються представниками ЗМІ, політиками, різного роду експертами та просто пересічними громадянами:

- Дані концепти спрощують електоральний вибір та прийняття інших рішень щодо сфери політики – політичних проблем у межах кожного суспільства надто багато, і збір інформації для формування ставлення щодо цих проблем забирає багато часу [Dalton, 2017: с.4].
- Дають можливість орієнтуватись у політичній сфері життя суспільства [Fuchs, Klingemann, 1990].
- Така дихотомія продукує певний фрейм, у межах якого громадяни та представники ЗМІ можуть обговорювати широке коло питань з приводу діяльності уряду або опозиції у загальних термінах, уникаючи специфічних питань, обговорення яких вимагає певних знань та компетенцій.
- Громадяни та представники ЗМІ можуть обговорювати урядовий курс, абстрагуючись від конкретних питань та проблем, які змінюються достатньо динамічно.
- Такі концепти є корисними, адже вони узагальнюють орієнтації населення з приводу широкого кола питань.
- Дані концепти можуть використовуватись для маркування політичних об'єктів, питань та ситуацій у політичній сфері життя суспільства [Klingemann, 1979: с.221]

2.1.3. Визначення політичних орієнтацій через поняття «політичної культури»

Для визначення поняття культура варто обрати, слідом за О. Куценко, підхід М.Вебера, Т.Парсонса і Дж. Александера, у межах якого вона визначає культуру як ключовий механізм, який надає сенс людським діям, координує їх і забезпечує можливість тієї чи іншої інституційної форми суспільства [Куценко, 2012: с.80]. Причини того, чому дослідники звертаються до поняття «політичної культури» схожі з тими, які спонукають їх використовувати поняття «ідеологія». Індивідуальні думки з приводу політичної сфери можуть бути нестійкими, ситуативними, такими, що залежать від поточних подій, особливо це стосується оцінок політичних подій, політичних діячів та інститутів [Кученкова, 2015: с.31].

Існує чимало підходів до інтерпретації політичної культури. Дане поняття можна визначити як у широкому, так і вузькому сенсі: в широкому сенсі вона інтерпретується як частина культури, пов'язана з усіма складовими політичної сфери життя суспільства, а у вузькому – як система політичних орієнтацій, цінностей і установок по відношенню до політичних інститутів, представників влади, самого індивіда як суб'єкта політичної поведінки [Кученкова, 2015: с.33].

Так само, існують різні підходи до визначення складових політичної культури, і політичним орієнтаціям тут виділяється різне місце. Так, наприклад, на думку Кученкової, ядром політичної культури є інтерес до політики, поінформованість щодо політичної сфери життя суспільства, довіра до політичних інститутів, а політичні орієнтації вона вважає другорядним елементом [Кученкова, 2015: с.33]. Карпова пропонує виділяти три підходи до визначення політичної культури [Карпова, 2016: с.184]:

- 1) Орієнтаційний підхід, який зводить політичну культуру до сфери політичної свідомості;

- 2) Поведінковий підхід, який, окрім орієнтацій, включає до політичної культури патерни політичної поведінки, поширені у конкретному суспільстві;
- 3) Інтегральний підхід, у межах якого звертається увага на те, що політична культура суспільства не може бути представлена як сума патернів політичної поведінки окремих індивідів.

Одним з ключових підходів до визначення політичної культури, який поклав початок широкому використанню цього поняття у межах соціологічних та політологічних досліджень, є підхід Алмонда та Верби. Вони визначали політичну культуру як сукупність орієнтацій відносно політичних об'єктів серед членів певного суспільства [Almond, 1997: с.595]. Ці орієнтації можна розділити на три типи:

- когнітивні орієнтації (знання і віра відносно політичної системи);
- афективні орієнтації (почуття відносно політичної системи);
- оціночні орієнтації (судження і думки відносно політичних об'єктів, комбінація ціннісних стандартів і критеріїв, інформації і почуттів)

На основі вимірювання політичних орієнтацій Алмонд та Верба виділили три основних типи політичної культури: патріархальна, підданська та активістська політичні культури.

Ф. Хойнкс та Ф. Хікспурс, спираючись на концепцію Алмонда і Верби, використовують три ключових показника (інтерес до політики, довіра до політичних діячів, політична активність) і на основі їх рівня вираженості (високий, середній, низький) виділяють 12 типів політичних субкультур [Кученкова, 2015: с.34].

Політичну культуру як сукупність орієнтацій розглядає також У. Розенбаум, який виділяє у політичній культурі суспільства три види орієнтацій [Карпова, 2016: с.186]:

- орієнтації відносно інститутів державного управління (тобто, рівень задоволеності, рівень довіри, оцінка діяльності цих інститутів);

- орієнтації відносно «інших» у політичній системі (сприйняття інших учасників політичного процесу);
- орієнтації відносно власної політичної діяльності (це і політична компетентність, і готовність до дій).

У межах другого підходу Е. Вятр визначає політичну культуру як сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які зачіпають взаємовідносини влади і громадян [Карпова, 2016: с.187].

У межах третього підходу можна навести визначення Є. Баталова, який, говорячи про політичну культуру на соціетальному рівні, доповнює його культурою функціонування політичної системи і інституційних структур, які утворюють цю систему [Карпова, 2016: с.187].

Серед українських дослідників проблеми політичної культури досліджували зокрема Є. Головаха, О. Куценко, Н. Паніна, О. Рудакевич [Кокорська, 2002: с.24]. Одним з найбільш фундаментальних досліджень української політичної культури можна вважати дослідження, проведене Інститутом соціології НАН України на початку 1990-х років, у якому були використані чотири групи показників для її оцінки [Кокорська, 2002: с.26]:

- рівень задоволеності і ступінь політичної довіри;
- політична поінформованість і компетентність;
- політична активність і залученість;
- політична ефективність і готовність до соціального протесту.

Є. Головаха, один з авторів даного дослідження, трактує політичну культуру як сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, що визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи [Кокорська, 2002: с.26]. На думку О. Куценко, політичну культуру українського суспільства можна вважати фрагментарною та парадоксальною [Куценко, 2012: с.87]. Тобто, тут знову таки постає проблема поєднання суперечливих установок та орієнтацій у членів українського суспільства. При цьому, як було зазначено вище, політична культура не дорівнює сумі індивідуальних орієнтацій, установок або моделей поведінки, тут мова йде

про наддивідуальне утворення, тому одним із факторів, який перешкоджає формуванню політичної культури можна назвати існування у суспільстві розколів у багатьох вимірах: соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному [Нагорний, 2006: с.88]. Стрежньова зазначає, що політична культура має інтерсуб'єктивну природу і існує лише в міжособистісному спілкуванні [Стрежнева, 2002: с.141].

Серед українських дослідників, перш за все соціологів, основним мотивом звернення до поняття «політичної культури» можна назвати спроби дослідити та виявити певні закономірності у процесах демократизації, які розпочалися після розпаду СРСР. Дане поняття є багатокомпонентним, разом з цим, воно видається універсальним для дослідження складної і неструктурованої політичної сфери: до «політичної культури» можна віднести і орієнтації, і установки, як на рівні особистості, так і на рівні всього суспільства, при цьому це поняття є досить широким, щоб охопити трансформаційні процеси, які відбуваються на інституційному рівні. Більш того, через призму даного поняття можна пояснювати відмінності між різними політичними системами, або між станами однієї політичної системи у різні періоди часу, що робить це поняття особливо привабливим для вивчення трансформацій політичної сфери українського суспільства. Як зазначає Стрежньова, політична культура – це аналітична абстракція, яка допомагає при аналізі політики [Стрежнева, 2002: с.141].

2.2. Підходи до вимірювання політичних орієнтацій

Зазвичай для вимірювання політичних орієнтацій у масових опитуваннях використовується одне питання з приводу вибору тієї чи іншої політичної сили або ж набір питань з певної теми. Навіть якщо питання сконструйовані таким чином, щоб отримати множинний набір індикаторів для політичних орієнтацій, вони все одно сфокусовані на тих темах, які є актуальними на даний момент [Heath, 1994].

2.2.1. Вимірювання політичних орієнтацій через ідеологічну самоідентифікацію

У якості альтернативи такому підходу респондентам пропонується одне питання або набір тверджень, які є індикаторами ідеологічних концептів, описаних вище.

Часто питання такого типу являють собою один індикатор, де респонденту за допомогою прямого питання пропонують ідентифікувати себе у певному ідеологічному континуумі. Наприклад, таке питання включене до Європейського соціального дослідження (ESS): У політиці люди часто говорять про «лівих» та «правих». За допомогою цієї картки, скажіть, де б Ви розташували себе на цій шкалі, якщо 0 означає «Ліві», а 10 означає «Праві»? Також аналогічний підхід до ідентифікації політичних орієнтацій можна побачити у опитувальнику дослідження «Українське суспільство», яке проводиться Інститутом соціології НАН України. Формулювання питання: «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам.

- Комуністична
- Соціалістична
- Соціал-демократична
- Зелені
- Ліберальна
- Християнсько-демократична
- Національно-демократична
- Націоналістична
- Інше
- Жодна взагалі
- Ще остаточно не визначив своєї позиції
- Я не розуміюся на цих течіях»

Але даний підхід до ідентифікації політичних орієнтацій може бути реалізований і через непряме вимірювання, коли респонденту пропонують набір індикаторів, найчастіше у вигляді тверджень, з якими треба висловити свою згоду або незгоду, і на основі відповідей респондентів визначають їх положення у сконструйованому дослідником ідеологічному континуумі. Найбільш поширені варіанти ідентифікації політичних орієнтацій на основі ідеологічних концептів – це конструювання континуумів ліві-праві, лібералізм-консерватизм та лібертаріанізм-авторитаризм.

Терміни ліві-праві використовуються у політичному дискурсі достатньо тривалий час [Maig, 2007]. Політики та політичні експерти часто описують позиції партій або кандидатів у межах даного континууму. В основі континууму ліві-праві лежить дві ознаки:

- позитивне або негативне ставлення до економічної рівності у суспільстві;
- позитивне або негативне ставлення до втручання уряду у економічну систему.

Тобто, ці два елементи можна назвати егалітаризм та інтервенціоналізм. Зазвичай, між цими ознаками є позитивна кореляція. Так, наприклад, ті, хто переконані у необхідності рівності у доходах громадян, з високою ймовірністю переконані, що ключові галузі та об'єкти промисловості мають перебувати у державній власності та бути керовані урядом [Curtice, 2001: с. 237]. Методики, де ідентифікація респондента з лівими або правими вимірюється через множину питань, представлені зокрема у Європейському дослідженні цінностей (EVS – European Value Survey), «Програмі міжнародного соціального дослідження» (ISSP — International Social Survey Programme) та Британському електоральному дослідженні (British Election Study). Нижче представлені методики, які використані у даних дослідженнях з метою ідентифікації респондентів з лівими або правими.

Методика, використана у Європейському дослідженні цінностей (EVS), включає в себе три виміри: економічна рівність, націоналізація та

індивідуальна/громадська відповідальність. Для кожного з вимірів респонденту пропонується 10-бальна шкала, крайні позиції якої представлені протилежними за змістом твердженнями.

- а) економічна рівність

Доходи повинні бути розподілені більш рівномірно

vs

Повинно бути більше стимулів для індивідуальних зусиль

- б) націоналізація

Частка приватної власності бізнесу та промисловості повинна бути збільшена

vs

Частка державної власності бізнесу та промисловості повинна бути збільшена

- в) індивідуальна/громадська відповідальність

Люди повинні брати на себе більшу відповідальність за своє забезпечення

vs

Держава повинна взяти на себе більшу відповідальність за забезпечення населення

Та все ж більшість методик, у яких за допомогою набору індикаторів визначається місце респондента у певному ідеологічному континуумі, представляють собою набір тверджень, кожне з яких має бути оцінене за певною шкалою. Так, наприклад у методиці з опитувальника ISSP респонденту потрібну оцінити, наскільки від згоден (від зовсім не згоден до повністю згоден) з п'ятьма твердженнями:

- Нерівність існує, бо вона вигідно для багатих і могутніх
- Відмінності у доходах занадто великі
- Уряд зобов'язаний скоротити відмінності в доходах між людьми з високими та з низькими доходами
- Уряд повинен забезпечити роботою всіх бажаючих
- Уряд повинен забезпечити кожному гарантований основний (базовий) дохід

Схожим чином сконструйована методика у дослідженні British Election Study. Респонденту потрібну оцінити, наскільки від згоден (від зовсім не згоден до повністю згоден) з шістьма твердженнями:

- Звичайні люди отримують свою справедливу частку національного багатства
- Існує один закон і для багатих, і для бідних
- Немає потреби в міцних профспілках для забезпечення належних умов праці та належного рівня заробітної плати
- Приватне підприємство є найкращим способом вирішення економічних проблем Британії
- Основні державні служби та галузі повинні знаходитись у власності держави
- Відповідальність уряду полягає у забезпеченні роботою усіх бажаючих

У випадку конструювання континууму ліберали-консерватори, основними ознаками є ставлення до реформ, а також наскільки широкими є права та свободи громадян. Ті, хто тяжіє до лібералізму, виступають за розширення як особистих прав і свобод, так і, наприклад, вільної конкуренції на ринку. На противагу їм, люди, які тяжіють до консерватизму, не сприймають глибинні реформи і прагнуть уникнути зовнішнього впливу на свій економічний простір.

Методика для визначення позиції респондента у континуумі лібералізм-консерватизм зокрема включена до Швейцарського електорального дослідження (SELECTS 2007). Дана методика оцінює орієнтації респондента щодо кількох позицій (армії, рівності, традицій, закону, мігрантів, одностатевих шлюбів).

- Армія: Ви проти або за сильну армію? (1 "сильна армія", 2 "досить сильна" 3 "важко відповісти" 4 "скоріше проти армії" 5 "повністю проти армії")
- Рівність: Як ви думаєте, іноземці повинні мати рівні можливості з громадянами Швейцарії чи ні? (1 "рівні можливості", 2 "скоріше рівні

можливості", 3 "важко відповісти", 4 "скоріше швейцарці повинні мати кращі можливості", 5 "швейцарці повинні мати кращі можливості")

- Традиції: Чи вважаєте ви, що швейцарські традиції мають бути захищені чи скоріше переглянуті? (1 "захищені", 2 "скоріше захищені", 3 "важко відповісти", 4 "скоріше переглянуті", 5 "переглянуті").
- Ставлення до мігрантів: Іммігранти повинні пристосовуватися до звичаїв Швейцарії? (1 "цілком згоден", 2 "скоріше згоден", 3 "важко відповісти", 4 "скоріше не згоден", 5 "зовсім не згоден")
- Одностатеві шлюби: Одностатеві шлюби повинні бути дозволені на законодавчому рівні? (1 "цілком згоден", 2 "скоріше згоден", 3 "важко відповісти", 4 "скоріше не згоден", 5 "зовсім не згоден")
- Закон і порядок: Людям, які порушують закон, мають виноситись жорсткіші вироки? (1 "цілком згоден", 2 "скоріше згоден", 3 "важко відповісти", 4 "скоріше не згоден", 5 "зовсім не згоден")

Якщо говорити про концепт лібертаріонізму-авторитаризму, можна сказати, що даний континуум конструюється на дихотомії примату індивідуального або суспільного. Ті, хто тяжіє до лібертаріонізму, вважають, що людина повинна в значній мірі бути вільною зробити свій власний моральний вибір, підкреслюють важливість самореалізації та самовираження і прийняття культурного плюралізму. Ті, у кого переважають авторитарні погляди, вірять, що суспільство має підтримувати певні загальні моральні та культурні стандарти, тобто, вони готові прийняти деякі обмеження особистої свободи задля єдності та безпеки у суспільстві [Curtice, 2001: с. 241]. Методики, які вимірюють даний концепт, представлені у Британському електоральному дослідженні (British Election Study) та Британському дослідженні соціальних орієнтацій (British Social Attitudes).

Тут також цікавим є підхід Адорно, чия шкала вимірювання дістала широке застосування у післявоєнних дослідженнях. У даній шкалі респондент має оцінити кожне твердження за 5-бальною шкалою (від зовсім не згоден до повністю згоден):

- Є два різновиди людей: сильні та слабкі
- Більшість людей не виправдовують ваші очікування, коли ви ближче знайомитесь з ними
- Молоді люди часто бунтують проти соціальних норм, які вони вважають несправедливими, однак, коли вони дорослішають, вони повинні змиритись із ситуацією
- Більшість наших проблем буде вирішено, якщо ми зможемо позбутися аморальних, фізично та розумово неповноцінних людей
- Нам потрібно менше законів та урядових установ, але більше невтомних та мужніх лідерів, яким народ зможе довіряти
- Невихованим людям не варто очікувати, що хтось захоче мати з ними справу
- Сьогодні все більше і більше людей прагнуть втручатись у чужі особисті справи

У методиці, включеній до опитувальника British Election Study, респонденту потрібну оцінити, наскільки від згоден (від зовсім не згоден до повністю згоден) з шістьма твердженнями:

- Молоді люди сьогодні не мають достатньої поваги до традиційних британських цінностей
- Цензура фільмів та журналів необхідна для підтримки моральних норм
- Гомосексуальні стосунки завжди неправильні
- Люди у Великобританії повинні бути більш толерантними до тих, хто веде нетрадиційний спосіб життя
- Людям слід дозволяти організовувати публічні збори, щоб протестувати проти уряду
- Політичним партіям, які виступають проти демократичного устрою, слід дозволяти брати участь у виборах

Методика, використана у British Social Attitudes, сконструйована за схожими принципами, шкала для оцінки тверджень ідентична. Але респондентам пропонується дещо інакший набір тверджень:

- Молоді люди сьогодні не мають достатньої поваги до традиційних британських цінностей
- Цензура фільмів та журналів необхідна для підтримки моральних норм
- Людям, які порушують закон, варто виносити жорсткіші вирок
- За деякі злочини смертна кара є найбільш відповідним вирок
- Школа повинна навчити дітей підкорятися владі
- Законів потрібно дотримуватись, навіть якщо певний закон є неправильним

Також одним з ідеологічних концептів, на основі яких ідентифікуються політичні орієнтації є енвайроменталізм. Даний концепт практично не використовується у вітчизняних дослідженнях, але у західних дослідженнях представлений ряд методик, спрямованих на вимірювання даного концепту, адже вважається, що він може виступати пояснювальною змінною при оцінці цілого ряду урядових ініціатив, а також для симпатій з приводу політичних лідерів або партій, і навіть для політичного вибору. З одного боку такого континуум знаходяться ті, хто вірить у подальше нарощування світової економіки та зростання добробуту населення. З іншого боку ті, хто вважає, що зараз необхідно прийняти більш "стійкий" та "цілісний" підхід до економічної діяльності, в якому більше враховується його вплив на навколишнє середовище [Dalton, 2002]. Даний концепт вимірюється зокрема у межах «Програми міжнародного соціального дослідження» (ISSP — International Social Survey Programme) та The Global Environmental Survey (GOES).

ISSP є одним з найкращих ресурсів для міжнаціональних порівнянь енвайронменталістських установок, у дві його хвилі (1993 та 2000 років) був включений відповідний модуль. Брайсон та Куртіс запропонували дві шкали, одна з яких вимірює стурбованість респондента проблемами навколишнього середовища, а друга – протест проти прогресу [Bryson, Curtice, 1998]. У блоці,

який вимірює стурбованість проблемами довкілля, респонденту потрібно оцінити запропоновані твердження за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не готовий, а 5 – повністю готовий.

- Наскільки ви готові платити вищу ціну за товар, щоб захистити навколишнє середовище?
- Наскільки ви готові платити набагато вищі податки, щоб захистити навколишнє середовище?
- Наскільки ви готові прийняти зниження свого рівня життя для того, щоб захистити навколишнє середовище?

Ще два твердження у даній шкалі потрібно оцінити за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не згоден, а 5 – повністю згоден.

- Для такої людини як я дуже важко докладати зусилля для захисту навколишнього середовища
- Я роблю те, що краще для навколишнього середовища, навіть коли воно коштує більше грошей або займає більше часу

Твердження блоку «протест проти прогресу» оцінюються за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не згоден, а 5 – повністю згоден:

- Будь-яка зміна, яку людина викликає в природі – незалежно від того, наскільки вона обґрунтована з наукової точки зору – може все погіршити
- Майже все, що ми робимо в сучасному житті, шкодить навколишньому середовищу
- Природа буде в гармонії, якщо тільки люди залишать її в спокої
- Економічний розвиток завжди шкодить навколишньому середовищу

У методиці, включеній до опитувальника GOES, респонденту потрібно оцінити запропоновані твердження за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не згоден, а 5 – повністю згоден:

- Незалежно від того, чи ви заощаджуєте енергію чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища

- Незалежно від того, чи ви заощаджуєте воду чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища
- Незалежно від того, засмічуєте ви довкілля чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища
- Незалежно від того, переробляєте ви сміття чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища
- Незалежно від того, займаєтесь ви волонтерською діяльністю чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища
- Незалежно від того, жертвуєте ви гроші чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища
- Незалежно від того, берете ви участь у мітингах чи ні, це насправді не впливає на захист навколишнього середовища

2.2.2. Вимірювання політичних орієнтацій через політичні цінності

Як було зазначено вище, політичні цінності можна визначити як набір загальних нормативних принципів та переконань відносно уряду, громадськості та суспільства [Schwartz, 2014: с.4].

Серед дослідників немає консенсусу щодо можливого вичерпного переліку політичних цінностей. Можна виділити наступні класифікації [Schwartz, 2010: с.5]. Фельдман пропонує включати до переліку політичних цінностей рівність можливостей, економічний індивідуалізм та вільне підприємництво. Маккан визначає лише дві політичні цінності: егалітаризм та моральний традиціоналізм. Хіт, Джовел та Куртіс пропонують перелік політичних цінностей у вигляді двовимірного континуума: на полюсах його першої вісі розміщуються лібертаріанізм та авторитаризм, а на полюсах другої вісі – соціалістичні цінності та вільна конкуренція. Схожий підхід до переліку політичних цінностей демонструє Ештон: на полюсах першої вісі його континуума моральна регуляція та індивідуальна свобода, а на полюсах другої вісі – взаємодопомога та конкуренція. Джейкобію формує список із чотирьох

політичних цінностей: свобода, рівність, економічна безпека та соціальний порядок. Горен також виділяє чотири політичні цінності: рівні можливості, обмежене правління, а також традиційні сімейні цінності і моральна толерантність

Варто розглянути приклади шкал, які використовуються для вимірювання політичних цінностей. П. Горен у своєму дослідженні взаємозв'язку партійних преференцій та політичних цінностей, виділяє три категорії політичних цінностей: рівні можливості, обмежене правління, а також традиційні сімейні цінності і моральна толерантність [Goren, 2005: с.884]. Рівні можливості визначаються як віра у те, що суспільство має забезпечувати рівність життєвих шансів для усіх його членів. Обмежене правління визначається як неприйняття сильного активного уряду, який втручається у особисте життя громадян. Традиційні сімейні цінності інтерпретуються як міра того наскільки людина розділяє загальноприйняті погляди на нуклеарну сім'ю. Моральна толерантність пов'язана з прийняттям або відштовхуванням людей, чиї переконання та поведінка відрізняються від наших власних.

Для вимірювання значущості рівних можливостей для респондентів Горен пропонує оцінити три твердження за 5-бальною шкалою, де 1 – повністю згоден(а), а 5 – повністю не згоден(а) [Goren, 2005: с.896]:

- 1) Одна з найбільших проблем цієї країни – це відсутність рівних можливостей.
- 2) Якби можливості та ресурси були б розподілені між людьми більш рівномірно, то у нашому суспільстві було б менше проблем.
- 3) Наше суспільство має робити усе необхідне для того, щоб усі люди мали однакові шанси досягти успіху.

Горен використовує у перших двох твердженнях слово «проблема», оскільки, у визначенні політичних цінностей спирається на визначення життєвих цінностей Ш. Шварца як певних абстрактних цілей. Саме тому він не намагається уникати абстрактних формулювання, а, радше, навпаки.

Для вимірювання значущості цінностей обмеженого правління Горен пропонує респондентам три пари твердження, у кожній парі потрібно обрати лише одне твердження, з яким респондент згоден більшою мірою [Goren, 2005: с.896]:

- 1) Обмежене правління значно краще vs Є багато речей, у які уряд повинен втручатись
- 2) Щоб впоратись з сучасними складними економічними проблемами, нам потрібне сильний уряд vs Вільний ринок може самостійно впоратись з цими проблемами без втручання уряду
- 3) Основна причина посилення уряду протягом останніх років полягає у тому, що він вручається у ті проблеми, які люди можуть вирішити самостійно vs В останні роки уряд став сильнішим, бо проблеми, з якими стикається наше суспільство, стали серйознішими

Для вимірювання значущості традиційних сімейних цінностей та толерантності Горен також використовує 5-бальну шкалу, де 1 – повністю згоден(а), а 5 – повністю не згоден(а), і пропонує респондентам чотири твердження (перші два стосовно традиційних сімейних цінностей, і ще два – стосовно толерантності) [Goren, 2005: с.896]:

- 1) У цій країні було б менше проблем, якби ми приділяли достатньо уваги традиційним сімейним відносинам.
- 2) Сучасний спосіб життя призведе до розпаду нашого суспільства.
- 3) Світ постійно змінюється, тому нам варто коригувати наші уявлення щодо моральних норм.
- 4) Нам варто бути більш толерантними до людей, які вважають за краще жити за власними моральними стандартами, навіть якщо вони відрізняються від наших власних.

Ш. Шварц у дослідженні впливу життєвих цінностей на політичний вибір через політичні цінності на основі методологічних розробок попередників виділяє вісім політичних цінностей: закон і порядок, традиційна мораль, рівність,

вільне підприємництво, громадянські свободи, прийняття іммігрантів, іноземне військове втручання та сліпий патріотизм [Schwartz, 2010: с.6].

Для вимірювання рівня значущості для респондентів кожної з перелічених цінностей, Ш. Шварц пропонує набір тверджень, які респонденти мають оцінити за 5-бальною шкалою, де 1 – повністю не згоден(а), а 5 – повністю згоден(а). Твердження, які відповідають політичній цінності «закон і порядок»:

- Зараз потрібно впроваджувати заходи для забезпечення безпеки громадян, навіть якщо заради цього доведеться обмежити їх свободи.
- Політики повинні мати більше влади, щоб захистити нас від злочинності.
- Права і свободи людей, які несуть загрозу суспільству, мають бути обмежені.
- Для нашої країни важливо підтримувати закон і порядок.
- Це правильно для уряду, застосовувати заходи, які обмежують права громадян, щоб гарантувати їм безпеку.
- Порядок має підтримуватись за будь-яку ціну, навіть ціною обмеження громадянських прав.
- Свобода вираження може бути обмежена, якщо це потрібно для гарантій безпеки.

Твердження, які відповідають політичній цінності «традиційна мораль»:

- У цій країні було б значно менше проблем, якби ми більше уваги приділяли традиційним сімейним відносинам.
- Надзвичайно важливо захищати наші традиційні релігійні та сімейні цінності.
- Гомосексуальні пари повинні мати такі ж права, як і одружені гетеросексуальні пари.
- Право на життя має бути гарантовано законом з моменту зачаття.
- Сучасний стиль життя призведе до розпаду нашого суспільства.

Твердження, які відповідають політичній цінності «рівність»:

- У цій країні було б менше проблем, якби громадяни мали рівні права.
- Наше суспільство повинно робити усе можливе, щоб забезпечити рівні можливості для громадян.
- Уряд має робити більше, щоб забезпечити рівномірний розподіл ресурсів між багатими та бідними.
- Уряд має взяти на себе відповідальність за забезпечення громадян послугами з охорони здоров'я.

Твердження, які відповідають політичній цінності «іноземне військо втручання»:

- Іноді єдиний спосіб вирішення міжнародних проблем – це розв'язання війни.
- Війна ніколи не може бути виправдана.
- Наша країна повинна вводити свій миротворчий контингент для розв'язання міжнародних конфліктів.
- Наша країна повинна приєднатись до інших демократичних країн у боротьбі з небезпечними режимами, і надати своїх військових.
- У боротьбі з тероризмом будь-які заходи виправдані.

Твердження, які відповідають політичній цінності «вільне підприємництво»:

- Приватизувати усі державні підприємства – це гарна ідея.
- Чим менше уряд буде втручатись в економіку та у бізнес, тим краще для країни.
- Має бути більше стимулів для індивідуальних ініціатив, навіть якщо це негативно вплине на рівномірний розподіл ресурсів.
- Краще, щоб усі школи та університети були приватними, а не підтримувались державою.

Твердження, які відповідають політичній цінності «громадянські свободи»:

- Надзвичайно важливо поважати свободу та право вибору кожного громадянина.
- Найважливіше для нашої країни – це захист громадянських свобод.
- Право на свободу є недоторканим і має забезпечуватись за будь-яку ціну.

Твердження, які відповідають політичній цінності «сліпий патріотизм»:

- Критикувати свою країну – це не патріотично.
- Кожен громадянин повинен пишатись своєю країною.
- Я буду підтримувати свою країну, незважаючи ні на що.

Твердження, які відповідають політичній цінності «прийняття іммігрантів»:

- Люди, які приїхали з інших країн, в цілому роблять нашу країну кращим місцем для життя.
- Люди, які приїхали сюди жити з інших країн, забирають робочі місця у наших громадян.
- Люди, які приїхали сюди жити з інших країн, збагачують культурне середовище нашої країни.

2.3. Можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей

2.3.1. Цінності як альтернатива ідеологічним концептам та політичній культурі

З ідентифікацію політичних орієнтацій на основі ідеологічних концептів пов'язаний ряд проблем. В першу чергу труднощі при такому підході спричинені тим, що не всі респонденти є достатньо компетентними у сфері політики. Наприклад, більшість людей не можуть адекватно визначити термін «ліберали»

або «консерватори», і лише незначна частка людей схильні використовувати даний континуум для оцінки кандидатів або політичних партій. Дальтон, використовуючи дані, зібрані у 1974-1975 роках, довів, що лише 21% населення США та великої Британії використовують ідеологічні концепти для оцінки політичних партій, в той час як у Західній Німеччині даний відсоток становить 34%.

На пряме запитання щодо свого положення на шкалі ліві-праві у західних дослідженнях спостерігається високий відсоток відповідей. Як було зазначено вище, соціологи використовують такі питання, адже на основі такої самоідентифікації можна передбачати політичні преференції респондентів [Jacoby, 1991]. Однак, існуючі дослідження свідчать, що розташування себе у межах певного ідеологічного континууму не обов'язково є наслідком використання респондентами ідеологічних концептів. Коновер та Фельдман прийшли до висновку, що самоідентифікація респондентами у межах ліберально-консервативного континууму у США більшою мірою спричинена ставленням до помітних і значущих у суспільстві соціальних та політичних груп [Conover, Feldman, 1981]. Тобто, респонденти мають сформоване ставлення, наприклад, до ліберальної партії, на основі діяльності цієї партії в цілому, її окремих членів, іміджу цієї партії у суспільстві, інформації про цю партію у ЗМІ і т.д. Але при цьому вони не є достатньо компетентними у визначенні поняття «ліберальний». Таким чином, своє ставлення до лібералізму як ідеології вони формують на основі свого ставлення до ряду людей, які ідентифікують себе як ліберали. Відповідно, робити прогноз щодо політичних преференцій на основі їх самоідентифікації на шкалі ліберал-консерватор є методологічно невірною, адже саме ця ідентифікація є наслідком ставлення респондента до ліберальної партії, а не навпаки.

Ще однією проблемою є те, що при такому підході від респондентів очікується вміння абстрактно мислити, адже їм потрібно співвіднести абстрактні концепти із власними реальними політичними орієнтаціями, а також здатність

структурувати свої політичні орієнтації у межах певного простору, заданого дослідником.

Також ряд західних дослідників говорить сьогодні про «кінець ідеології», який проявляється у зниженні ідеологічної поляризації у сучасних суспільствах та тяжінні респондентів до більш центристських позицій [Bell, 2000; Jou, 2016].

При використанні такого підходу до ідентифікації політичних орієнтацій для українського суспільства виникає ряд сумнівів щодо надійності отриманих даних, зумовлених соціальним та історичним контекстом. Це пов'язано з існуванням феномену, який Є.Головаха та Н.Паніна називають «подвійною інституціоналізацією». Мається на увазі, що нові демократичні інститути стали легальними, але не стали легітимними в оцінках населення [Головаха, 2001: с.17]. Як результат, в українському суспільстві спостерігається амбівалентність особистості – поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які є взаємовиключними, коли людина, наприклад, одночасно виступає за свободу пересування і збереження чи навіть посилення режиму прописки, за обмеження доходів і необмежену зарплатню [Левченко, 2010: с.11].

Якщо говорити про ідентифікацію політичних орієнтацій на основі поняття «політичної культури», то тут вона може бути ускладнена в першу чергу, відсутністю єдиного підходу до визначення самої політичної культури, більш того, частина дослідників даного явища наполягає на визначенні політичної культури через політичні орієнтації, а не навпаки. Серед вчених, які намагаються визначити поняття «політична культура» немає консенсусу як щодо складових цього багатокomпонентного явища, так і щодо ієрархії цих складових. Тут також варто сказати про особливості українського контексту. Так, О. Стегній говорить про відсутність в українському суспільстві консенсусної політичної культури, яка передбачає ставлення громадян усієї країни до тих чи інших аспектів політичної реальності [Стегній, 2008: с.33]. Більш того, на його думку, є підстави говорити про конфлікт політичних культур у регіональному вимірі.

Тому постає необхідність альтернативного підходу до ідентифікації політичних орієнтацій, і, як альтернативу ідеологічному концепту, ряд

дослідників (Шварц, Джйкобю, Фельдман, Капрара, Горен) пропонують використовувати базові цінності.

Багато дослідників вважають, що цінності є підставою для виникнення орієнтацій. Так, наприклад, Тітлок вважає, що в основі всіх політичних уявлень лежать термінальні цінності, які визначають сприйняття державної політики [Tetlock, 2000]. Такі цінності можуть набувати різних форм. Наприклад, економічна ефективність, соціальна рівність, індивідуальна свобода, контроль злочинів, національна безпека. Вони функціонують як підтримуючі стовпи системи політичних орієнтацій. Також більшість підходів до визначення цінностей базуються на припущенні, що кількість цінностей обмежена і може бути повністю охоплена емпірично. При цьому кількість цінностей, яку може поділяти особа, однозначно є меншою, ніж кількість можливих політичних установок та орієнтацій.

Ще одним суттєвим недоліком ідентифікації цінностей на основі ідеологічних концептів є те, що отримані континууми є одновимірними, в той час як на основі цінностей можна сконструювати багатовимірний континуум. Також більшість дослідників цінностей припускають, що цінності не є ізольованими та функціонують як система. Тобто, приймаючи рішення, людина обере такий спосіб дій, який узгоджується з цінностями, які сильно виражені, і уникатиме тих дій, які узгоджуються з менш вираженими цінностями. Тому структура, на основі якої у особи організовані цінності, може бути перенесена на політичні орієнтації. Тобто, в обох системах відтворюються аналогічні зв'язки, які відрізняються один від одного лише за своїм рівнем абстрактності [Rokeach, 1973]. При цьому ряд дослідників припускає, що конфлікти, які лежать в основі ідеологічних континуумів, можуть відтворюватись у структурі цінностей. Наприклад, на думку Барнеа та Шварца, в основі континуума ліві-праві лежить конфлікт між цінностями, які виражають пріоритет індивідуальних інтересів та пріоритет інтересів інших, а в основі континуума лібералізм-консерватизм лежить конфлікт між цінностями, що відображають прагнення до закону і порядку та відкритістю до змін [Schwartz, 1996]. Серед українських

соціологів О. Резнік говорить про поле політичних партій, яке «відбиває наявну в цьому суспільстві специфіку конфлікту цінностей, а отже, відображає напрям політичної боротьби в конкретній державі» [Резнік, 2003: с.23].

Існує чимало емпіричних досліджень, у яких не лише доведено зв'язок між цінностями та політичними орієнтаціями [Cochrane, 1979; Braithwaite, 1994], але також обґрунтовано можливості прогнозувати політичні орієнтації на основі цінностей [Schwartz, 1996], і навіть можливості прогнозу електоральної поведінки [Caprara, 2006; Barnea, Schwartz, 1998; Schwartz, 1996; Feldman, 2003]. Деякі дослідники вважають, що цінності є своєрідним узгоджуючим елементом, який пов'язує між собою дуже специфічні погляди та орієнтації щодо розрізнених елементів політичної реальності [Converse, 1964].

П. Горен у своєму дослідженні зв'язку політичних цінностей та партійних преференцій виділяє три категорії політичних цінностей: рівні можливості, обмежене правління, а також традиційні сімейні цінності і моральна толерантність [Goren, 2005: с.884]. Рівні можливості визначаються як віра у те, що суспільство має забезпечувати рівність життєвих шансів для усіх його членів. Обмежене правління визначається як неприйняття сильного активного уряду, який втручається у особисте життя громадян. Традиційні сімейні цінності інтерпретуються як міра того, наскільки людина розділяє загальноприйняті погляди на нуклеарну сім'ю. Моральна толерантність пов'язана з прийняттям або відштовхуванням людей, чії переконання та поведінка відрізняються від наших власних. Він зазначає, що, політичні цінності, виділені ним у дослідженні, співвідносяться з життєвими цінностями Ш.Шварца, більш того, життєві цінності лежать у їх основі. Так, рівні можливості і моральна толерантність мають у своїй основі цінності універсалізму, адже вони пов'язана з розумінням, толерантністю, турботою про благополуччя усіх людей, не залежно від їх вірувань і переконань [Goren, 2005: с.884]. В той же час мотиваційний зміст цінностей обмеженого правління складають цінності самоствердження, адже обмежене правління пов'язане з прагнення людей до незалежності [Goren, 2005: с.885].

Зв'язок політичних орієнтацій та життєвих цінностях можна простежити не лише у свідомості людей, але і, наприклад, у комунікації політиків зі своїм електоратом. Як зазначає Капрара, коли політики підкреслюють свою переконаність у ідеях «соціальної справедливості», вони апелюють до цінностей Універсалізму (цінності з моделі Ш. Шварца). Так само, коли політики пропагують «сімейні цінності», вони апелюють до цінностей Традиції та Безпеки [Caprara, 2006: с.24]. Тобто, в обох приклад, у комунікації з електоратом політичні лідери апелюють до життєвих цінностей виборців, які формують специфічні ідеологічні уявлення. Популістські гасла, до яких часто вдають політичні партії та окремі політики, є ні чим іншим, як поєднанням суперечливих цінностей, власне, таке поєднання і робить їх популістськими, такими, які неможливо втілити у реальність. Але такі гасла можуть знайти підтримку у широкої аудиторії, адже апеляція до протилежних за своїм мотиваційним змістом цінностей розширює аудиторію, на яку можуть бути орієнтовані такі лозунги. Так, наприклад, одна політична партія може одночасно висловлювати свою згоду з ідеями вільного ринку (цінності Влади та Цілепокладання) та з ідеями соціального добробуту для усіх (цінності Універсалізму) або ж обіцяти боротись з тероризмом (цінності Влади та Безпеки) та захищати громадянські права і свободи (цінності Самоствердження) [Caprara, 2006: с.24].

Також ряд авторів відмічають важливу роль життєвих цінностей у політичному виборів, більш того, відводять їм ключову роль. Наприклад, Мітчел з колегами (1993), досліджуючи вплив цінностей на політичний вибір, зазначає що коріняться не у різному баченні економічного розвитку країни, а у різних фундаментальних, тобто, життєвих цінностях [Caprara, 2006: с.24].

2.3.2. Способи емпіричного обґрунтування можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей

Першим етапом такої ідентифікації має бути встановлення наявності або відсутності зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями. Одним з

найбільш очевидних способів ідентифікації зв'язку є кореляційний аналіз. В деяких випадках можна побачити роботи, які передбачають двосторонні кореляції цінностей та політичних орієнтацій без статистичного контролю інших змінних. Іноді мова йде про складні статистичні моделі, які оцінюють вплив багатьох інших змінних, а також беруть до уваги помилку вимірювання.

Зеллер у своєму дослідженні довів, що зв'язок між цінностями та політичними орієнтаціями стає сильнішим разом зі зростанням рівня складності рішень, які особа має прийняти відносно оцінки різних аспектів сфери політики. Але Поллок (1993) вважає, що складність має модеруючий ефект, який залежить від природи політичних орієнтацій. Кармініс (1980) виділяє прості та складні політичні питання. Прості стосуються моральних або економічних цінностей, і з високою ймовірністю вони знайомі більшості людей. Тому їх простіше зрозуміти та пов'язати з основними цінностями. Поллок, Ліллі і Вітер довели свою гіпотезу на основі аналізу ставлення населення до атомної енергетики (складне питання) та абортів і осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (прості питання). Вони виявили, що взаємозв'язок між цінностями та ставленням до атомної енергетики є сильнішим для тих респондентів, хто більше залучений до політики. Однак, вплив цінностей лишається значущим навіть для тих, хто залучений слабо. У порівнянні з цим зв'язок між цінностями та слабкими питаннями не варіюється в залежності від рівня залученості респондента до сфери політики.

Також однією з умов для ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей є не лише зв'язок між цими змінними, але і причинний вплив цінностей на політичні орієнтації. Існуючі дослідження демонструють існування стійкого ефекту цінностей на політичні преференції, ставлення до соціальних груп, політичні дії, а також на ставлення до політиків та політичних партій. Часто дослідницька стратегія передбачає відбір незначної кількості цінностей (може бути навіть одна) та оцінку їх впливу на політичні орієнтації. Так, наприклад, дослідження ставлення до соціального добробуту може включати такі цінності як рівність та індивідуалізм, дослідження ставлення до абортів може включати

цінності релігії та традиції. Якщо більшість респондентів не володіють відповідними знаннями та компетенціями, щоб говорити про політику у термінах ідеології, то цінності дають можливість організувати свої оцінки та орієнтації щодо політичної сфери у відносно стабільну консистентну систему. Виходячи з такого припущення, деякі дослідники вважають, що між цінностями та політичними орієнтаціями існує не просто причинний зв'язок: структура базових цінностей може бути валідно перенесена на політичні орієнтації. Відповідно, це дає можливість запропонувати континуум, альтернативний ідеологічному, а саме побудований на основі цінностей, адже, якщо структури цінностей та структури політичних орієнтацій корелюють, то політичні орієнтації можуть бути організовані за аналогією з базовими цінностями [Лешенок, 2018f]. Життєві цінності можна розглядати як основу для ідеологічних уявлень [Carrao, 2006].

Ш. Шварц зазначає, що ідея організації політичних орієнтацій на основі цінностей не є новою, але, одна з причин незаочної кількості відповідних емпіричних досліджень полягає в тому, що цінності переважно стають предметом вивчення у межах психологічних досліджень, а політичні орієнтації – предметом досліджень у межах політології або соціології політики [Schwartz, 2010]. У межах політологічних досліджень часто йде мова про ключові політичні цінності, такі як егалітаризм, громадянські свободи, етноцентризм і тому подібні, які є взаємопов'язаними [Schwartz, 2010]. Але основою для формування політичних цінностей є різноманітні комбінації життєвих цінностей. Життєві цінності значно абстрактніші та більш фундаментальні ніж політичні цінності.

Однією з перших тут можна вважати ідею Рокіча. Він припустив, що чотири домінуючі ідеології 20 століття – соціалізм, комунізм, фашизм та капіталізм – можна найкраще зрозуміти, розташувавши їх у межах двовимірного континууму. Згідно з Рокічем, нерівномірний розподіл влади в кожному суспільстві призводить до конкуруючих підходів до вирішення соціальних та економічних проблем. Природа цих конфліктів виражається у різному рівні задоволеності свободою і нерівністю в суспільстві. Таким чином, основна

відмінність між ідеологіями має визначатись через пріоритетність ключових цінностей – свободи та рівності. Так, на думку Рокіча, соціалізм характеризується високим рівнем свободи та рівності, в той час як фашизм характеризується низьким рівнем вираженості обох цих цінностей. У комунізмі високо виражена рівність та низько – свобода, у капіталізмі, навпаки, рівність виражена низько, а свобода – високо. Щоб обґрунтувати свою модель, Рокіч провів аналіз текстів політичних лідерів та значущих політичних фігур і теоретиків, які відображали ці чотири ідеологічні позиції. У процесі контент-аналізу він фіксував позитивні та негативні згадування термінальних і інструментальних цінностей, включаючи свободу та рівність [Rokeach, 1973].

Окрім аналізу текстів політичних лідерів, Рокіч також дослідив ціннісні орієнтації населення США і їх політичні вподобання на Президентських виборах 1968 року. Більшість опитаних при ранжуванні цінностей високо оцінили свободу (її розмістили між 1 та 4 місцем), а от пріоритетність цінностей рівності відрізнялась: прихильники ліберальних кандидатів виносили рівність на перші позиції, в той час як прихильники консерваторів розміщували рівність значно нижче. Багато досліджень доводять, що рівність може виступати ключовим предиктором для орієнтації щодо соціального добробуту, расистських упереджень, і преференцій щодо політичних лідерів. Верба демонструє вплив рівності на ставлення до політиків у США, Швеції та Японії. Континуум праві-ліві також часто інтерпретується як міра вираженості цінностей рівності [Knutsen, 1995].

З двовимірною моделлю Рокіча пов'язаний ряд проблем. В першу чергу це зумовлено тим, що може існувати кілька визначень як свободи, так і рівності. Наприклад, у межах ідеології капіталізму свобода – це відсутність тиску, в першу чергу від уряду. У межах соціалізму свобода – це можливість досягати своїх цілей, при цьому уряд прикладає зусилля щоб усунути можливі бар'єри, такі як бідність або расизм.

Брайтвайт запропонувала інший підхід до визначення взаємозв'язку між цінностями та ідеологічними уявленнями [Braithwaite, 1994]. Вона дещо

модифікувала методику Рокіча і розширила його список цінностей, додавши туди більше соціально-політичних цінностей. Після цього за допомогою факторного аналізу Брайтвайт вивела два незалежні виміри цінностей. До першого виміру «міжнародна гармонія та рівність» увійшли прагнення до хорошого життя для інших, міжнародної кооперації, мирного світу, рівності і т.д. Другий фактор «національна сила та порядок» включав в себе національну велич, розвиток національної економіки, верховенство права та національну безпеку. Ці два фактори були поєднані з особистими цінностями для створення двох ширших вимірів – гармонії та безпеки. Брайтвайт продемонструвала, що ці два фактори пов'язані з різними особистими цінностями та майже не пов'язані між собою (насправді, між ними існувала слабка позитивна кореляція). Однак, Шварц зазначив, що відсутність кореляції між факторами може бути методологічним артефактом [Schwartz, 1994]. Оскільки цінності у методиці Рокіча вимірюються через процедуру ранжування, між парою цінностей може спостерігатись незначуща або позитивна кореляція, хоча насправді кореляція між даними конструктами радше є негативною.

Двовимірна модель Ш.Шварца є дещо іншим підходом до групування політичних орієнтацій. Як було зазначено вище, його 10 цінностей можуть бути згруповані у дві вісі: відкритість до змін vs збереження та самоствердження vs піклування про людей та природу. Шварц зазначає, що ці два виміри відповідають двом ідеологічним концептам [Schwartz, 1994]. У межах класичного лібералізму вважається, що уряд повинен гарантувати права та свободи громадянам та контролювати загрози від внутрішніх або зовнішніх ворогів. Ця характеристика даної ідеології може бути відображена на вісі відкритість до змін vs збереження. Другою характеристикою є економічний егалітаризм, який проявляється у переконаннях, що уряд повинен рівномірно розподіляти ресурси і гарантувати громадянам достатній рівень добробуту незалежно від економічного росту або спаду. Друга характеристика може бути відображена на вісі самоствердження vs піклування про людей та природу. Ряд дослідників здійснювали аналогічні спроби пов'язати ідеологічні концепти з

ціннісними вісями Шварца. Наприклад, Альтмейєр та Рохан виявили зв'язок між правим авторитаризмом та віссю відкритість до змін vs збереження. Альтмейєр також виявив, що орієнтація на соціальне домінування пов'язана з віссю самоствердження vs піклування про людей та природу.

Висновки до розділу 2

У другому розділі були розглянуті різні підходи до дослідження політичних орієнтацій, а також методики для їх вимірювання. Але основним завданням даного розділу є опис викликів, які постають при вивченні політичних орієнтацій, як дослідники реагують на такі виклики, і чи є релевантними для українського суспільства існуючі підходи до ідентифікації політичних орієнтацій. З першого погляду, політичні орієнтації не виглядають концептом, який складно інтерпретувати та операціоналізувати, але при розробці методик для вимірювання даного концепту постає ряд проблем:

- Серед соціологів та політологів немає консенсусу не лише щодо певного універсального списку політичних орієнтацій, але й навіть щодо того, як багато політичних орієнтацій може мати людина. Оскільки політичні орієнтації – це ставлення до різних елементів політичної сфери життя суспільства, а дана сфера є складною та неоднорідною, то і набір політичних орієнтацій видається неузгодженим та неструктурованим.
- Політичні орієнтації змінюються надто швидко, частина зникає, оскільки певні елементи політичної сфери життя суспільства теж зникають, або перестають бути актуальними для населення, окрім того, постійно виникають нові. Змінюються також і суб'єкти, а саме політичні лідери та політичні партії. Враховуючи це, таку змінну складно використати у різного роду моделях, наприклад, як пояснювальну змінну для політичного вибору.
- Окрім цього, виникають складнощі при порівнянні різних груп між собою та однієї групи у різні періоди часу. Суб'єкти та політичні

проблеми є різними у різних суспільствах, відповідно, набори політичних орієнтацій будуть різними, що унеможлиблює міжнаціональні порівняння.

- Також, якщо ми хочемо проводити трендові дослідження і відслідковувати динаміку політичних орієнтацій, при прямому вимірюванні цих змінних збір інформації доведеться проводити достатньо часто, знову таки, через швидку зміну актуальних питань та проблем, пов'язаних з політичною сферою життя суспільства.

Як відповідь на ці виклики серед соціологічних та політологічних досліджень вже довгий час поширений підхід до ідентифікації політичних орієнтацій на основі ідеологічних концептів. У другому розділі були розглянуті найбільш поширені ідеологічні концепти та методики, які використовуються для вимірювання політичних орієнтацій у межах такого підходу:

- ліві-праві
- лібералізм-консерватизм
- ліберторіанізм-авторитаризм
- енвайроменталізм

Такий інструмент є корисним не лише в науковому дискурсі. За допомогою таких ідеологічних концептів людям легше зорієнтуватись і означити свою позицію у сфері політики, такий континуум постає дуже спрощеною моделлю складної політичної реальності. З іншого боку, не лише звичайні громадяни, але й політики використовують дані концепти для означення своєї позиції і для спрощення комунікації між собою та з виборцями, дані концепти активно використовуються також представниками ЗМІ. Для науковців дані концепти відкривають цілий ряд перспектив. Такі змінні можна використовувати у різних моделях, на їх основі можна проводити порівняння, тому відповідні методики включені до більшості міжнародних порівняльних досліджень. Такий підхід до ідентифікації політичних орієнтацій має і ще одну суттєву перевагу: не потрібно вводити в опитувальник багато індикаторів для вимірювання різнорідних політичних орієнтацій, адже цілий ряд змінних можна передбачити на основі

поданих вище ідеологічних концептів. Так, виборець у США, який ідентифікує себе як консерватора, з високою ймовірністю буде позитивно ставитись до вільного продажу зброї, а виборець, який ідентифікує себе як ліберал, буде позитивно ставитись до легалізації одностатевих шлюбів. Також виникає можливість прогнозувати ставлення населення до нових актуальних проблем, наприклад, до будівництва стіни на кордоні з Мексикою. Також такий підхід відкриває перспективи кластеризації як виборців, так і політичних партій та політичних лідерів.

Але з використанням такого підходу пов'язаний і ряд проблем, адже від респондентів очікується достатньо високий рівень обізнаності щодо політичної сфери життя суспільства, актуальних політичних питань та проблем. Окрім того, для ідентифікації себе з певними ідеологічними концептами, респондент має володіти абстрактним мисленням, щоб співвіднести свої конкретні установки та орієнтації з абстрактними ідеологічними поняттями. Також ряд дослідників припускають, що не ідеологічні уявлення впливають на ставлення до різних елементів політичної реальності, а, навпаки, політичні орієнтації респондентів впливають на їх ставлення до ідеології. Тобто, у них вже є певне ставлення, сформоване в результаті взаємодії з окремим суб'єктами, групами, організаціями, що ідентифікують себе з певною ідеологією, і це ставлення переноситься на саму ідеологію без розуміння її змісту.

Такий підхід до ідентифікації політичних орієнтацій застосовується і в українських дослідженнях. Це не лише міжнародні проекти на зразок Європейського соціального дослідження, але також і суто українські дослідження, наприклад, моніторинг «Українське суспільство». Окрім наведених вище проблем, вимірювання ідеологічних концептів в Україні ускладнюється також особливим історичним і культурним контекстом. У даному розділі описаний феномен подвійної інституціоналізації та амбівалентності особистості, які вітчизняні соціологи фіксують в українському суспільстві. Тому виникає потреба для пошуку альтернативи ідеологічним концептам.

Третій пункт даного розділу присвячений можливостям використовувати базові цінності у якості такої альтернативи. Розглянуто ряд емпіричних досліджень, у яких доведено як кореляційний зв'язок між цінностями та політичними орієнтаціями, так і причинний вплив цінностей на них. Також розглянуті теоретичні розробки, де цінності представлені як певний узгоджуючий елемент, який об'єднує та узгоджує розрізнені установки, орієнтації, уявлення людей щодо різних сфер життя, у тому числі щодо політичної сфери життя суспільства.

Ще одним доказом прийнятності використання системи цінностей замість системи ідеологічних концептів є дослідження, які доводять, що конфлікт, закладений у кожен з ідеологічних континуумів, відтворюється у ціннісному континуумі. Так, наприклад, континуум ліві-праві у моделі Шварца відповідає ціннісній вісі Самоствердження-Турбота про людей та природу, а континуум лібералізм-консерватизм – ціннісній вісі Відкритість до змін-Збереження. Але, на відміну від ідеологічних концептів, вимірювання цінностей є більш валідним та надійним з ряду причин. При такому вимірюванні від респондента не вимагається бути достатньо компетентним, щоб розрізняти ідеологічні концепти та орієнтуватись у політичній сфері певного суспільства. Більш того, як було зазначено вище, в умовах українського суспільства люди можуть поєднувати ідеологічні уявлення, які протирічать одне одному.

Тут важливо зазначити, що цінності, звичайно, не є тотожними політичним орієнтаціям, та ідеологічні концепти так само не є їм тотожними. Але у соціологічних і політологічних дослідженнях існує тривала традиція ідентифікувати (прогнозувати, передбачати, пояснювати) політичні орієнтації через ідентифікацію респондента у певному ідеологічному континуумі, а стосовно українського суспільства валідність такого підходу є сумнівною, при цьому ідентифікація політичних орієнтацій на основі цінностей видається більш обґрунтованою.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Взаємозв'язок життєвих цінностей та політичних орієнтацій

Вимірювання політичних орієнтацій в українському суспільстві пов'язано з рядом викликів, обумовлених особливим контекстом, спричиненим глибинними соціальними трансформаціями суспільства, які розпочались після розпаду СРСР. Це пов'язано з існуванням феномену, який Є.Головаха та Н.Паніна називають «подвійною інституціоналізацією». Мається на увазі, що нові демократичні інститути стали легальними, але не стали легітимними в оцінках населення [Головаха, 2001: с.17]. Як результат, в українському суспільстві спостерігається амбівалентність особистості – поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які є взаємовиключними, коли людина, наприклад, одночасно виступає за свободу пересування і збереження чи навіть посилення режиму прописки, за обмеження доходів і необмежену зарплатню [Левченко, 2010: с.11].

Тому, існуючі способи структурування політичних орієнтації не працюють в українському суспільстві і дають доволі суперечливі результати. У даній роботі пропонується розглянути можливості структурування політичних орієнтацій не на основі належності до певної ідеології, а на основі життєвих цінностей. Для інтерпретації поняття «цінності» використаний підхід Ш.Шварца. В теорії базових життєвих цінностей, розробленій Шварцом, під цінностями розуміються бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значимістю і є керівними принципами в житті людини [Schwartz, 2014: с.903]. Політичні орієнтації – це один із можливих

проявів цінностей. Тобто, вони є цілями і керівними принципами у політичній сфері життя суспільства.

Як вже зазначалось вище, інтерес до вивчення цінностей у представників різноманітних суспільних наук значною мірою зумовлений перспективами використання цінностей у якості пояснювальної змінної. При аналізі соціологічних змінних дослідник рано чи пізно стикається з тим, що об'єктивні фактори можуть пояснити лише певну (і часто незначну) частину таких змінних.

Цінності – це концепт, який лежить на межі соціології та психології, вище були описані підходи до його визначення і соціологами, і психологами. Відсутність єдиного підходу не обмежує евристичний потенціал використання даної змінної у соціологічних дослідженнях. Адже, з одного боку, ми можемо врахувати індивідуальні особливості самої людини, а з іншого боку – соціальний контекст, у якому ця людина знаходиться у даний момент, або ж знаходилась у минулому. Коли ми стикаємось з неможливістю спиратись на об'єктивні чинники, ми просуваємось далі, і, стикаючись з поняттями, які важко однозначно операціоналізувати, у межах соціологічних досліджень (наприклад, рівень екстраверсії/інтроверсії), і які не всі вчені згодні вважати науковими (такими як, наприклад, менталітет), ми виходимо на поняття «цінності».

Інтерес до цінностей у сфері соціологічних досліджень вперше виник не відносно політичних орієнтацій, а відносно політичного вибору. Вже перші полстерівські опитування, які навіть не спирались на репрезентативну вибірку, викликали у дослідників питання: як можна прогнозувати, за кого проголосує респондент, і з чим це пов'язано. Дослідники даної проблеми спершу відштовхувались від соціально-демографічних характеристик, які можна об'єктивно зафіксувати. Традиційно, у політичній соціології основною змінною, яка пояснює політичні орієнтації та політичний вибір, був клас. Тобто, виборці схильні симпатизувати певній політичній силі, виходячи зі своїх класових інтересів. Припущення, що виборці, які належать до робочого класу, схильні підтримувати ліві політичні партії, а виборці, які належать до середнього класу, схильні підтримувати праві, тривалий час носило аксіоматичний характер в

соціологічній теорії [Piurko, 2011: с.8]. Щоб операціоналізувати поняття соціального класу, використовувались змінні типу зайнятості, рівня доходу, рівня освіти, членства в профспілці і т.д. Всі ці змінні релевантні політичним орієнтаціям, та їх вплив є неоднаковим у різних країнах. Але процеси індивідуалізації політики призводять до того, що цінності поступово заміщують клас. Яскравим прикладом цього може бути ефект покоління, коли, наприклад, молодь яскраво вирізняється у своїх політичних орієнтаціях через високий рівень індивідуалізму. Тобто, у даній соціально-демографічній групі виборці належать до різних класів, тому відмінності у їх політичних орієнтаціях спричинені іншим чинником. Ряд дослідників вважає, що таким чинником є цінності. Наприклад, Капрара та Зімбардо спробували перевірити цю теорію, дослідивши вибори в Італії у 2001 та 2006 роках [Caprara, 2004]. В результаті дослідження було доведено, що цінності зумовлюють більшу варіацію політичного вибору, ніж соціально-демографічні змінні.

Люди використовують особисті цінності, щоб організувати і встановити певну ієрархію у своїх уявленнях і установках щодо різноманітних політичних питань, приймати політичні рішення і комунікувати у сфері політики [Piurko, 2011: с.1]. Також виборці відмежовуються від тих політичних сил, які можуть нести загрозу їх цінностям. Таким чином, люди, для яких пріоритетною є, наприклад, відкритість до змін, надаватимуть перевагу тим політичним силам, які декларують захист прав та свобод громадян; ті виборці, для яких пріоритетними є цінності самоствердження, надають перевагу неегалітарній політиці та політичним силам, які виступають за мінімізацію державного втручання в економічні процеси.

У ряді досліджень також підтверджується вплив цінностей на політичний вибір, але він є непрямим [Caprara, 2008; Gerber, 2010; Leimgruber, 2011]. Цінності впливають на політичний вибір опосередковано, через політичні орієнтації. Якщо цінності є набором загальних принципів і виступають базою для формування оціночних суджень у різноманітних ситуаціях в житті людини, то має бути певне утворення (як, наприклад, політичні цінності), за допомогою

якого абстрактні базові цінності можуть бути трансформовані відповідно до певного контексту, специфічної ситуації, такої як голосування на виборах.

Обґрунтувати таку тезу можна у межах двох перспектив [Leimgruber, 2011: с.112]. Перша перспектива – це ціннісно-орієнтована. Виходячи з неї, абстрактні базові цінності мають бути переведені у політичні смисли з метою виявлення певних впливів на поведінку під час голосування. Друга перспектива є акціоністською. Тут, навпаки, цінності мають бути певним чином «активовані», щоб вплинути на поведінку. Іntenції у поведінці мають бути пов'язані з базовими цінностями через установки, які слугують для оцінки специфічних об'єктів. Тільки коли поведінкові іntenції пов'язані з політичними цінностями, базові цінності можуть бути виражені через них. Але і у межах першого, і у межах другого підходу політичні цінності тлумачаться як посередник між базовими цінностями та політичним вибором.

Для прикладу емпіричного підтвердження такого зв'язку можна навести дослідження Ф.Леймгруберф [Leimgruber, 2011]. В якості емпіричної бази він використав дані Швейцарського електорального дослідження за 2007 рік. Він використав методику Шварца для базових цінностей, а політичні цінності об'єднав у три кластери: консервативні, ліберальні та ліві. Відповідно, аналіз даних був спрямований на перевірку взаємозалежності між проявом консервативних цінностей та голосуванням за консервативну Швейцарську народну партію, між ліберальними цінностями та голосуванням за ліберальну Соціально-демократичну партію та між лівими цінностями і голосуванням за Християнську Демократичну партію. В результаті аналізу, який був здійснений методом моделювання структурними рівняннями, Леймгрубер довів, що базові цінності мають опосередкований вплив на результати голосування, і цей вплив опосередкований саме політичними цінностями. Таким чином, він прийшов до висновку, що базові цінності мають бути переведені (або трансформовані) в політичні смисли, якщо дослідник має на меті виявити певні впливи на поведінку. Або ж, базові цінності активуються через політичні цінності у конкретних ситуаціях, таких як голосування.

Але, окрім підходу до цінностей як одного з факторів для пояснення політичних орієнтацій респондентів, можна також говорити про можливість непрямой фіксації політичних орієнтацій через вимірювання цінностей. На сьогодні це є особливо актуальними, адже соціологи у різних країнах стикаються з наслідками кризи методів прямого вимірювання (прогноз результатів Brexit, результатів виборів Президента США). Тобто, досвід емпіричних досліджень доводить існування взаємозв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями, та між цінностями з політичним вибором, що дає підстави говорити про можливість побудови класифікації політичних орієнтації на основі базових цінностей респондентів.

Таким чином, для обґрунтування можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі ціннісних орієнтацій передбачаються наступні етапи дослідження:

- 1) Встановити зв'язок між ціннісними орієнтаціями та політичними орієнтаціями, дослідити структуру цього зв'язку
- 2) Встановити зв'язок між ціннісними орієнтаціями та політичним вибором
- 3) Для ілюстрації практичної значущості можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі ціннісних орієнтацій дослідити можливості групування політичних сил та респондентів у межах континуума, утвореного ціннісними орієнтаціями

3.2. Дослідження політичних орієнтацій українського суспільства: передумови та контекст

Серед українських соціологічних досліджень досить поширений підхід до ідентифікації політичних орієнтацій на основі ідеологічних концептів. Так, наприклад, такий підхід застосовується не лише у міжнародних проектах на зразок Європейського соціального дослідження, але також і у суто українських

дослідженнях, наприклад, у моніторингу «Українське суспільство». Але такий підхід до вимірювання політичних орієнтацій в українському суспільстві пов'язаний з рядом викликів, обумовлених особливим контекстом, спричиненим глибинними соціальними трансформаціями суспільства, які розпочалися після розпаду СРСР і тривають досі. Тут варто звернути увагу на такі явища як феномен подвійної інституціоналізації, кризу ідентифікації та амбівалентність особистості.

Поняття «соціальний інститут» можна проінтерпретувати як впорядковані і відносно стійкі соціальні утворення, які включають соціальні організації, підтримуючі офіційні або конвенційно прийняті правила, які регулюють соціальну поведінку в певній сфері життя суспільства на основі вимушеної або добровільної згоди більшості членів суспільства з існуванням даних соціальних організацій і правил [Головаха, Паніна, 2001, с.6]. Описуючи феномен подвійної інституціоналізації в українському суспільстві періоду перебудови, Є. Головаха та Н.Паніна виділяють такі характеристики соціальних інститутів як легальність (закріплення на законодавчому рівні) та легітимність (згода більшості членів суспільства з існуванням даного інституту). Суть феномену подвійної інституціоналізації полягає в тому, що нові інституту стають легальними, тобто, закріпленими на законодавчому рівні, але не стають легітимними в очах населення. Старі соціальні інститути в результаті посткомуністичних трансформацій втрачають легальність та організаційну структуру, але все ж частково зберігаються у формі традиційних конвенційних норм і стереотипів масової свідомості [Головаха, Паніна, 2001, с.10]. При цьому однієї легалізації нових демократичних інститутів недостатньо для того, щоб вони могли почати ефективно функціонувати. Наслідком подвійної інституціоналізації є феномен «інституційної гіперповноцінності» українського суспільства, який проявляється у тому, що люди згодні жити у інституційному просторі, де діють і старі, і нові інститути, які своїм суперечливим існуванням забезпечують наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції і стабільності атрибутів інституційності [Головаха, Паніна, 2001, с.17].

То чому ж нові інститути не стали легітимними? Пострадянські трансформації супроводжувались явищем аномії, яке виникло у тогочасному суспільстві як наслідок масової деморалізації, розчарування у колишніх соціальних ідеалах та ситуативності, нестійкості соціальних позицій окремих людей, що призводило до існування відповідних тимчасових ситуативних норм, пов'язаних з необхідністю виживання «тут» і «зараз» [Головаха, Паніна, 2001, с.13]. Явище соціальної аномії характеризується відсутністю у суспільстві єдиної ціннісно-нормативної бази, спільного уявлення про те, що у суспільстві має заохочуватись, а що має засуджуватись [Головаха, Паніна, 2006]. Відповідно, рівень довіри і до нових, і до старих соціальних інститутів був на досить низькому рівні. У сучасному суспільстві спостерігаються аналогічні тенденції у рівні довіри до соціальних інститутів, але сьогодні гальмує процес легітимації нових інститутів високий рівень корумпованості.

Поряд з феноменом подвійної інституціоналізації варто розглянути явище кризи ідентифікації, описане В.Тарасенко. Тарасенко фіксує труднощі у самоідентифікації і на рівні особи, і на рівні всього суспільства. Джерела цих труднощів, які він виділяє, пов'язані із невідповідністю внутрішніх параметрів і соціальних координат українського суспільства періоду перебудови таким самими вимірам як попереднього радянського суспільства, так і західних суспільств [Тарасенко, 2004: с.136]. Тобто, тут ми знаходимо ту саму логіку, що і у описі феномену подвійної інституціоналізації: новостворене суспільство застрягло між «старим» і «новим» порядком, і такий стан невизначеності відображається як на суспільстві в цілому, так і на окремих членах цього суспільства, зокрема у В.Тарасенка ця невизначеність спричиняє неможливість самоідентифікації, основною причиною якої є різноманітні процеси у соціальній структурі. Зниження статусів одних груп і підвищення інших, поява нових елементів, розмивання статусів, їх розбігання і зближення, накладання одного на інший: як наслідок самоідентифікація ускладнюється і на рівні особи, і на рівні

соціальної групи, а на цьому тлі не може соціально однозначно ідентифікуватись і суспільство [Тарасенко, 2004: с.159].

Вищеописані явища призводять до амбівалентності особистості – поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які є взаємовиключними, коли людина, наприклад, одночасно виступає за свободу пересування і збереження чи навіть посилення режиму прописки, за обмеження доходів і необмежену зарплатню. У соціології термін «амбівалентність» уперше використав Р. Мертон, який розглядав подвійність і суперечливість соціальної позиції особистості як наслідок соціальної аномії [Головаха, Паніна, 2001: с.18]. Для амбівалентного типу політичної свідомості характерно некритичне прийняття або заперечення будь-яких політичних альтернатив [Головаха, Паніна, 2001: с.19].

Але подвійна інституціоналізація є не єдиним джерелом амбівалентності особистості. Населення України не влаштовувало багато аспектів і політичного, і економічного устрою, але, разом з тим, радянська система давала певні переваги, від яких ніхто не хотів відмовлятися. Так, наприклад, людей влаштовувала гарантована зайнятість і можливість вертикальної мобільності [Головаха, Паніна, 2006]. Але важливо розуміти, чим саме забезпечувались такі можливості: незбалансоване створення робочих місць і створення абсолютно непотрібних, але престижних позицій не влаштовували населення, і вони хотіли б це змінити, але саме ці механізми забезпечували і гарантовані робочі місця, і вертикальну мобільність. Тому у якості ще одного джерела амбівалентності особистості, у тому числі і у сучасному українському суспільстві, можна назвати недостатній рівень компетентності населення, який виражається перш за все у нерозумінні принципів та механізмів функціонування економічної системи (як у плановій, так і у ринковій економіці). Це у свою чергу породжує суперечливі очікування від державної влади, і, відповідно, суперечливі політичні орієнтації. На сьогодні спостерігається тенденція прийняття, і, більш того, довіри популістичним гаслам, які по своїй суті є поєднанням суперечливих ідей, установок або орієнтацій. Так, згідно з результатами опитування українців, проведеного протягом лютого-березня 2019 року Міжнародною дослідницькою

компанією Kantar TNS на замовлення Центру економічної стратегії (вибірка репрезентативна для дорослого населення України за віком, регіоном, статтю та розміром населеного пункту), переважна більшість опитаних (90%) вважають, що гарантоване державою працевлаштування може позитивно вплинути на добробут їх родин, при цьому 56% опитаних переконані, що кандидат, якого вони підтримують, зможе це втілити. Аналогічна ситуація спостерігається, наприклад, щодо пропозиції підвищити мінімальну пенсію до 5000 грн (88% переконані у позитивних наслідках такої ініціативи, а 63% вважають, що її можна втілити у життя). Тобто, явища, описане Головахою та Паніною для суспільства часів перебудови, спостерігається і сьогодні: зазначені ініціативи, безперечно, можуть мати позитивні наслідки для життя суспільства, і люди бажають цих наслідків, більш того очікують їх від політиків, яких вони підтримують. Але, при цьому, агрегація ресурсів, у першу чергу фінансових, необхідних для впровадження цих ініціатив, буде мати дзеркальні негативні наслідки, до яких населення не готове, і очікує від політичних сил недопущення цих наслідків. Тут ми знову таки можемо спостерігати, як недостатній рівень компетентності щодо тих чи інших питань є причиною виникнення суперечливих політичних орієнтацій.

Перераховані вище явища, які вітчизняні соціологи ідентифікували в українському суспільстві часів перебудови, на сьогодні все ще є актуальними. Як зазначає Є. Головаха, суспільство досі лишається пострадянським, тому що зберігає риси колишнього соціального устрою [Головаха, 2016: с.27]. Тому постає необхідність пошуків альтернативного підходу до ідентифікації політичних орієнтацій, і, як альтернативу ідеологічному концепту, у даній роботі пропонується використовувати життєві цінності.

3.3. Динаміка ціннісних орієнтацій населення України протягом 2004-2012 років

Оскільки цінності, з одного боку, виступають характеристиками індивідів, а з іншого боку, характеристиками культур, носіями яких є ті чи інші соціальні спільноти, можна припустити, що динаміка ціннісних орієнтацій відображає динаміку культурно-психологічних орієнтацій українців. Аналіз динаміки ціннісних орієнтацій може продемонструвати, як змінився культурно-психологічний портрет українського суспільства з часів розпаду СРСР під впливом різноманітних культурних, політичних та економічних трансформацій. Але, при вивченні змін того чи іншого явища чи процесу протягом певного періоду часу виникає проблема, пов'язана з тим, що такі зміни можуть бути спричинені трьома ефектами, а саме ефектом віку, ефектом когорти і історичним ефектом. Розрізнення цих ефектів має важливе значення при інтерпретації причин зміни досліджуваного явища чи процесу.

Динаміка ціннісних орієнтацій часто розглядається представниками соціальних наук у зв'язку зі змінами у різних сферах життя суспільства. Так, наприклад, В. Спейсер (2014) розглядає зміну ціннісних орієнтацій поряд із змінами у економіці та демократичних інститутах. При вивченні динаміки ціннісних орієнтацій населення України дослідників зазвичай цікавить зсув від радянських до європейських цінностей. Так, наприклад, з цією метою Л. Сокурянська (2017) аналізує ієрархію термінальних та інструментальних цінностей сучасного студентства з метою фіксації зсуву ціннісних орієнтацій молоді до європейського аксіодискурсу. О. Савчук (2012) здійснює порівняльний аналіз цінностей молодих людей різних поколінь з метою виявлення чинників формування системи цінностей нового покоління.

Цінності також можуть розглядатись у якості індикаторів цілого ряду трансформаційних процесів. Наприклад, О. Балакірева розглядає трансформації ціннісних орієнтацій як індикатор сприйняття суспільством інституційних перетворень. На основі аналізу пануючих пріоритетів та очікувань громадян вона

приходить до висновку про домінування цінностей виживання (за методикою Р. Інглехарта) в українському суспільстві [Балакірева, 2002: с.32]. Схожим чином до динаміки цінностей підходить О. Шестаковський. Він розглядає цінності як базові культурні характеристики, які можуть сприяти або не сприяти встановленню певних інститутів в українському суспільстві. На основі замірів ціннісних орієнтацій за методикою Г. Хофстеде він приходить до висновку, що процесу модернізації в українському суспільстві заважають висока дистанція влади і низький індивідуалізм, а також надвисоке уникання невизначеності [Шестаковський, 2015: с.31].

У свою чергу у дослідженнях Ю. Савельєва можна простежити як аналіз цінностей відкриває можливості ідентифікації ризиків для модернізації в українському суспільстві. При цьому виявлення ефектів віку, когорти та історичного періоду відкриває перспективи для розробки рекомендацій щодо сприяння модернізаційним процесам. Так, наприклад, виявлення значущості ефекту історичного періоду у змінах цінностей, виміряних за методикою Р. Інглехарта, згідно з концепцією автора, обґрунтовує можливість того, що втручання на різних рівнях (і на рівні національного уряду, і на рівні місцевих органів влади, міжнародних організацій або ж громадського суспільства) можуть позитивно впливати на модернізацію [Савельєв, 2016: с.27].

Іншим прикладом виявлення ідентифікації даних ефектів при аналізі динаміки цінностей може слугувати дослідження Дж. Хаджду та Е. Сік [Hajdu, 2018], у якому аналізуються ціннісні орієнтації у сфері праці, при цьому окрема увага приділяється ролі когорти у формуванні даних орієнтацій. В результаті дослідження автори не виявили статистично значущих відмінностей у ціннісних орієнтаціях між когортами, але встановили вплив віку на суб'єктивне відчуття важливості праці респондентами, а також на їх цінності у сфері праці.

Традиційно аналіз динаміки передбачає вивчення певного причинно-наслідкового зв'язку між двома змінними – залежною та незалежною. Залежною змінною виступатиме те явище, яке є предметом дослідження. Але ключовим

питанням є те, що виступатиме фактором або незалежною змінною. Найчастіше дослідники виділяють наступні три фактори:

- вік респондента (у такому випадку мова йде про віковий ефект);
- приналежність респондента до певної когорти (когортний ефект);
- певний історико-суспільний контекст, характерний для того періоду, коли проводиться дослідження (історичний ефект).

Найчастіше при аналізі динаміки тих чи інших вподобань або установок соціологи схильні пояснювати це віком респондента. Тобто, в основі вікового ефекту лежить припущення, що люди різного соціально-демографічного профілю зазнають схожих змін у своїх поглядах/установках у процесі дорослішання/старіння. Логічно припустити, що у людини з віком змінюється цілий набір фізичних (таких, як здоров'я), психологічних (відкритість до всього нового, особливості сприйняття і т.д.) і соціальних (соціальний статус, рівень мобільності і т.д.) характеристик. Але вік – це досить неоднозначна пояснювальна змінна. Для прикладу можна розглянути вплив трьох, означених вище, ефектів на динаміку політичних орієнтацій респондентів [Menard, 2002: с.4]. У основі такого дослідження може лежати припущення, що з віком політичні погляди респондентів стають більш консервативними. Це можна перевірити, розглянувши так званий «поперечний зріз». Тобто, у межах однієї хвили порівнюються політичні орієнтації різних вікових груп. Якщо при такому аналізі респонденти зі старших вікових груп демонструють більш консервативні погляди, ніж молодші респонденти, ці відмінності можна пояснити різним віком опитаних.

Так, дійсно, респонденти можуть демонструвати тенденцію з віком ставати більш консервативними, але, можливо, старші респонденти у молодості були консервативні в такій самій мірі, що й зараз, а молодші респонденти не стануть з віком більш консервативними. В такому разі мова йде про ефект когорти. Когортою називають групу респондентів, з якими відбуваються одні і ті ж події у межах одного і того ж часового періоду [Малхорта, 2002: с.120]. Для перевірки такої гіпотези необхідно щонайменше дві хвили трендового або лонгітюдного

дослідження, де стає можливим простежити зміну установок кожної когорти, сформованої на основі року народження, тобто розглянути «поздовжній» зріз. Змінюється тут і інтерпретація. На відміну від ефекту віку, при вивченні ефекту когорти в основі вже не лежить припущення щодо певних властивостей особистості, які змінюються під впливом дорослішання/старіння. В такому випадку дослідник відштовхується від гіпотези про існування певних соціальних груп, утворенню яких сприяла спільна подія або ж вони утворились у певний період часу, і кожна з цих груп має власний особливий шлях розвитку. На зміну ціннісних орієнтирів, вподобань або установок таких груп можуть впливати умови їх виникнення, становлення, соціалізації і т.д. Всі ці фактори у сумі і формують ефект когорти.

Однак, може існувати і третє пояснення зростання рівня консервативності політичних орієнтацій. Можливо, що зростання рівня консервативності спричинили певні історичні події, які відбулись у досліджуваній період. Тобто, зростання рівня консервативності у кожній з хвиль дослідження відбувалось в усіх вікових групах і з віком ніяк не пов'язане. Тут виявляється історичний ефект. Історичний ефект – це вплив зовнішнього середовища на досліджувану зміну, наприклад, соціальних, культурних, політичних або економічних факторів. Даний ефект цікавить дослідника у випадку, коли основною метою є оцінка змін у думках, установках, ставленні респондентів протягом визначеного періоду часу.

Можна виокремити два підходи до виділення ефектів віку, когорти та історичного ефекту: дескриптивний підхід та аналітичний. У межах дескриптивного підходу однією з перших робіт можна вважати дослідження Фроста (1939), який визначив перспективи вивчення динаміки, що відкриваються при виділенні даних трьох компонентів. Свої висновки щодо смертності від туберкульозу для певних вікових груп і когорт він обґрунтував переважно з використанням графіків [Debiasi, 2018: с.3]. Дескриптивний підхід використовується і сьогодні з метою наочного представлення певних часових трендів.

З переходом від описового підходу до аналітичного виникають перспективи ідентифікації трьох компонентів і відділення їх один від одного через використання різного роду моделей. Основною методологічною проблемою, яка постає при такому підході, є те, що вік, часовий період та приналежність до когорти є лінійно взаємозалежними, а, отже, їх ефекти не можуть бути оцінені одночасно за допомогою стандартних моделей регресії [Hajdu, 2018: с.18].

Такі моделі можуть бути двофакторними (коли до моделі включаються лише два компоненти, зазвичай вік та період), генералізованими лінійними моделями з обмеженнями коефіцієнтів (обмеження вводяться для того, щоб уникнути проблеми розрізнення трьох даних ефектів), моделі з використанням змінних-замінників (проху variable) (у таких моделях змінні-замінники використовуються для того, щоб замінити ефект віку, когорти або періоду), генералізовані лінійні змішані моделі (у даному типі моделей ефект віку є фіксованим, а ефект когорти та історичний ефект – випадковими).

Також можна виокремити спосіб розділення даних ефектів на основі динаміки на індивідуальному рівні: Робертсон та Бойль припустили, що при побудові моделей на таких даних стає можливим уникнути лінійного взаємозв'язку між ефектом віку, когорти та періоду. Хоча, наприклад, Осмонд та Гарднер стверджують, що навіть при аналізі динаміки на індивідуальному рівні проблема лінійного взаємозв'язку між трьома компонентами не зникає, оскільки дана проблема пов'язана саме з методом, а не з даними [Debiasi, 2018: с.13]. Включаючи до моделі лише два компоненти, можна розмежувати дані ефекти за допомогою методу лінійної декомпозиції тренду з використання регресії для такого розмежування, запропонованої Г.Файербау. Даний метод забезпечує розмежування контекстуального компоненту історичного періоду і демографічного компоненту зміни поколінь в популяції: це має сенс тоді, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах, а третім (зазвичай це ефект віку) можна знехтувати [Савельев, 2015: с.132].

Таким чином, питання розрізнення цих ефектів є дискусійним, до того ж у даному дослідженні не можна знехтувати ефектом віку, оскільки не можна відкинути припущення, що деякі з досліджуваних ціннісних орієнтацій у респондентів можуть змінюватись з віком. Тому врахування даних ефектів відбувається за рахунок дескриптивного підходу, тобто виокремлюються тенденції у динаміці на основі описових статистик, але не проводиться розрізнення ефектів.

Інтерпретація поняття «цінності» базується на методиці Ш. Шварца, відповідно, цінності визначаються як бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значимістю і є керівними принципами в житті людини [Schwartz, 2014: с.903].

Згідно моделі Ш. Шварца до сектору «Збереження» відносяться цінності «Безпека», «Конформність» і «Традиція», до протилежного за змістом сектору «Відкритість до змін» відносяться цінності «Ризик-новизна», «Самостійність» і «Гедонізм». До сектору «Самоствердження» відносяться цінності «Влада-багатство» і «Досягнення», а до протилежного за змістом сектору «Турбота про людей і природу» - цінності «Універсалізм» та «Доброзичливість». Аналіз динаміки ціннісних орієнтацій українців проведено на масиві Європейського соціального дослідження (ESS) за 2004-2012 роки. Це дослідження є трендовим, тобто у кожній хвилі беруть участь нові респонденти, що дещо обмежує можливості аналізу динаміки на індивідуальному рівні, але дає можливість проаналізувати її на груповому.

Для початку варто розглянути окремо 10 цінностей Ш. Шварца на основі масиву в цілому. На Рис.3.1 наведені середні значення по кожній з 10 цінностей за п'ять хвиль ESS, у яких взяла участь Україна.

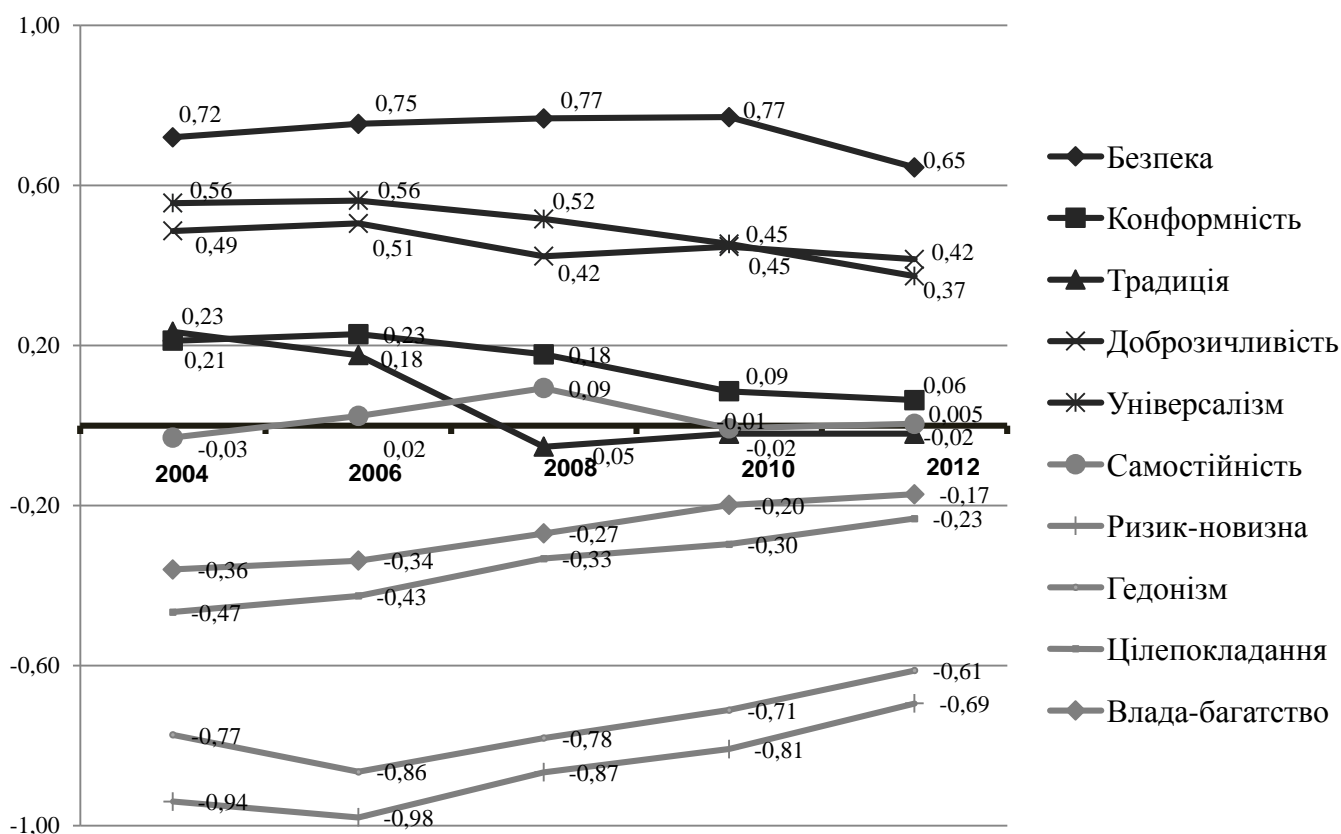

Рис.3.1 Динаміка ціннісних орієнтацій населення України протягом 2004-2012 років, середні значення

На даному графіку темним кольором відмічені ті ціннісні орієнтації, вираженість яких для респондентів зменшилась, а світлим – вираженість яких зросла. Такий варіант представлення даних є не дуже зручним для аналізу, особливо при порівнянні різних груп респондентів, тому надалі 10 цінностей будуть об'єднані у 4 ширші ціннісні сектори, як представлено на Рис.3.2.

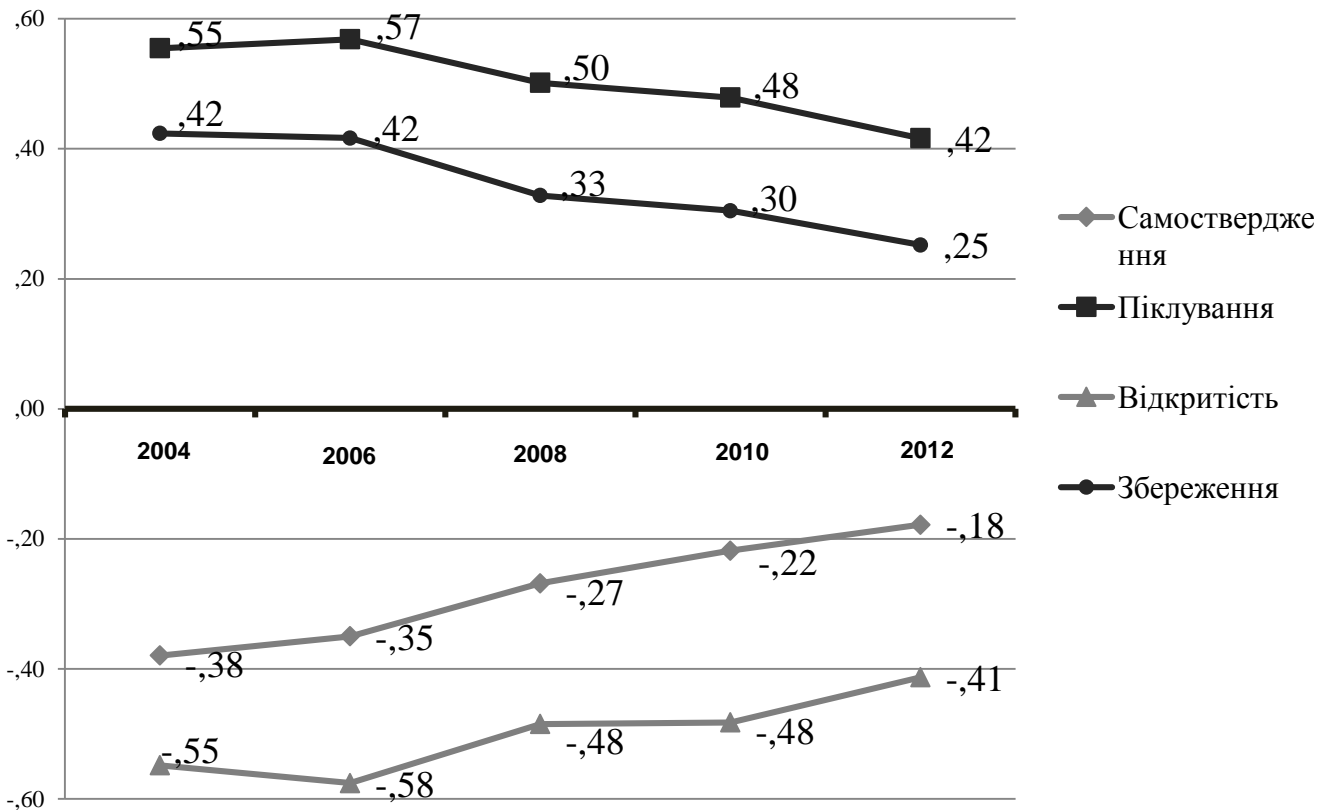

Рис.3.2 Динаміка ціннісних орієнтацій населення України протягом 2004-2012 років (на основі 4 ціннісних секторів), середні значення

При зведенні 10 цінностей до 4 ціннісних секторів стає очевидним зростання вираженості цінностей «Самоствердження» та «Відкритості до змін», і, при цьому, зниження вираженості цінностей «Піклування про людей та природу» і «Збереження». Для того, щоб оцінити, якими ефектами зумовлені ці зміни, варто оформити дані у відповідну таблицю, де по рядкам розглядаються вікові групи, а по стовпикам – хвилі дослідження. Такі таблиці можна аналізувати по стовпчикам (віковий ефект), по рядкам (історичний ефект) та по діагоналі (когортний ефект). Для того, щоб зменшити кількість когорт і спростити аналіз таблиць, кількість хвиль, які підлягають аналізу, була зменшена до трьох. Таким чином, таблиці, представлені нижче, побудовані на трьох хвилях ESS: за 2004, 2008 та 2012 роки. Спершу розглянемо динаміку ціннісних орієнтацій у секторі «Самоствердження».

Таблиця 3.1

Динаміка ціннісних орієнтацій сектору «Самоствердження» протягом 2004-2012 років, середні значення

	2004	2008	2012
18-25 років	-0,144	-0,021	0,018
26-30 років	-0,171	-0,078	-0,002
31-35 років	-0,304	-0,089	-0,078
36-40 років	-0,320	-0,146	-0,196
41-45 років	-0,323	-0,214	-0,111
46-50 років	-0,417	-0,372	-0,167
51-55 років	-0,333	-0,196	-0,207
56-60 років	-0,542	-0,330	-0,235
61-65 років	-0,453	-0,510	-0,291
66-70 років	-0,571	-0,624	-0,381
71-75 років	-0,674	-0,693	-0,458
80+	-0,633	-0,663	-0,531

Якщо проаналізувати динаміку даних ціннісних орієнтацій у межах когорт, то, варто зазначити, що лише у когорті 26-30 років вираженість цінностей «Самоствердження» дещо знизилась. Для деяких когорт характерне зниження вираженості цих цінностей у 2008 році, але все ж, по усім когортам, окрім однієї, значущість цінностей «Самоствердження» у останній хвилі дослідження є вищою, ніж у першій. Тобто, когортний ефект відсутній.

Для того, щоб проаналізувати віковий ефект, варто розглянути різні вікові групи у межах одного року. У 2004 році найбільш яскраво простежується залежність між віком і вираженістю цінностей «Самоствердження»: чим старшими є респонденти, тим більш інтенсивно представлені ці цінності. Схожа залежність простежується і у 2008 році, але тут варто відмітити ряд винятків, наприклад, достатньо висока вираженість цінностей даного сектору серед групи 51-55 років. У 2012 році залежність простежується так само чітко, як і у 2004 році. На жаль, трендові дані не дають можливості однозначно відкинути або підтвердити наявність ефекту віку. З достатнім рівнем достовірності це можна робити лише на даних лонгітюдного (панельного) дослідження, де у кожній хвилі беруть участь одні й ті самі респонденти, і, відповідно, існує можливість

аналізу динаміки на індивідуальному рівні. Але, все ж, ми можемо зафіксувати наявність залежності між віком та вираженістю цінностей сектору «Самоствердження».

Проаналізувавши дану таблицю по рядкам, однозначно можна підтвердити наявність історичного ефекту. У кожній з проаналізованих вікових груп, окрім однієї (51-55 років), можна простежити зростання вираженості цінностей «Самоствердження», при цьому більш суттєвим це зростання є серед респондентів старших вікових груп. Схожий аналіз проводимо і для цінностей сектору «Відкритості до змін».

Таблиця 3.2

Динаміка ціннісних орієнтацій сектору «Відкритість до змін» протягом 2004-2012 років, середні значення

	2004	2008	2012
18-25 років	-0,083	0,042	-0,088
26-30 років	-0,338	-0,137	-0,154
31-35 років	-0,472	-0,367	-0,294
36-40 років	-0,389	-0,343	-0,309
41-45 років	-0,459	-0,474	-0,402
46-50 років	-0,514	-0,622	-0,532
51-55 років	-0,589	-0,636	-0,476
56-60 років	-0,775	-0,729	-0,577
61-65 років	-0,752	-0,816	-0,661
66-70 років	-0,844	-0,839	-0,671
71-75 років	-0,934	-0,969	-0,672
80+	-0,989	-0,995	-0,827

Так само, як і з попереднім сектором, тут можна зафіксувати наявність історичного ефекту: зростання значущості даних цінностей простежується в усіх групах окрім двох (18-25 років та 46-50 років). Так само в усіх хвилях простежується зниження вираженості цінностей «Відкритості» у старших вікових групах, що може говорити про наявність ефекту віку. Але, на відміну від цінностей «Самоствердження», тут можна відмітити декілька когорт, де протягом досліджуваного періоду відбувається зниження вираженості цінностей

«Відкритості», а саме когорти 18-25 років, 36-40 років, 41-45 років, 46-50 років, 51-55 років.

У результаті проведеного дослідження простежується зростання вираженості цінностей, які відносяться до секторів «Самоствердження» та «Відкритості до змін». При цьому було відмічено зниження вираженості цінностей, які входять до секторів «Збереження», а також «Піклування про людей та природу». Суттєвого впливу ефекту когорти на виявлену динаміку цінностей «Самоствердження» зафіксовано не було, але по цінностям «Відкритості» був відмічений ряд когорт, де не відтворюється загальна тенденція: протягом досліджуваного періоду представленість цінностей «Відкритості» знизилась. Також був зафіксований ефект віку, але однозначно підтвердити чи спростувати наявність даного ефекту можливо лише за результатами панельного дослідження. Як ми і припускали з самого початку, у наведеній динаміці присутній історичний ефект. Тобто, у кожній з вікових груп (з незначними винятками) простежується зростання вираженості цінностей «Самоствердження» та «Відкритості до змін». У даній статті дескриптивні статистики є достатньо інформативними для того, щоб простежити наявність зазначених ефектів, але вплив даних ефектів не оцінюється, тобто результатом дослідження є виявлення описових тенденцій у динаміці ціннісних орієнтацій.

3.4. Зв'язок цінностей, ідеологічної самоідентифікації та політичних орієнтацій

Метою першого етапу дослідження є перевірка наявності зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями. Більш того, нас цікавить не лише сам факт наявності або відсутності зв'язку, а також структура цього зв'язку. Окрім цього варто провести порівняння структури зв'язку політичних орієнтацій з цінностями та ідеологічною самоідентифікацією.

Гіпотеза першого етапу дослідження полягає в тому, що між змінними, які представляють розрізненні політичні орієнтації, та цінностями є статистично значущий зв'язок, більш того, для цього зв'язку характерна певна структура:

Гіпотеза 1.1. Між політичними орієнтаціями та ціннісними орієнтаціями існує статистично значущий зв'язок.

Гіпотеза 1.2. Між політичними орієнтаціями та ідеологічною самоідентифікацією статично значущий зв'язок відсутній

Гіпотеза 1.3. Ціннісні орієнтації, близькі за своїм мотиваційним змістом, мають однаковий напрямок зв'язку з кожною зі змінних, які відповідають політичним орієнтаціям, в той час як цінності, протилежні за своїм мотиваційним наповненням, мають різний напрямок зв'язку з цими змінними.

Цінності у даному дослідженні виміряні за методикою Ш.Шварца. Як було зазначено вище, на основі своїх досліджень Шварц побудував модель структури цінностей, яку зобразив у вигляді кругової схеми, де 10 найбільш дрібних секторів відповідають окремим цінностям. Шварц виділяє три принципи, які організовують цю структуру [Schwartz, 2014: с.13]:

- 1) власне відношення між цінностями, пов'язані з реальними рішеннями;
- 2) предмет інтересу, якому служать цінності;
- 3) відношення до тривожності.

Чим ближче розміщені ціннісні сектори один до одного, тим ближчим є мотиваційний зміст відповідних цінностей і вище кореляція між ними. І, відповідно, навпаки, цінності, які розміщені в протилежних секторах, мають негативну кореляцію одна з одною. На основі цих взаємозв'язків 10 цінностей можуть бути об'єднані в чотири ціннісні категорії першого рівня (Відкритість до змін, Турбота про людей та природу, Збереження, Самоствердження). На схемі їм відповідають найбільші сектори. Пари категорій є протилежними одна одній і на цій основі їх об'єднують в дві біполярні ціннісні осі (Збереження-Відкритість до змін та Самоствердження-Турбота про людей та природу). Положення індивідів та країн на кожній з осей відображає ціннісні орієнтації їх носіїв, і ці

орієнтації вимірюються як відмінність значень відповідних ціннісних категорій. До категорії «Збереження» відносяться цінності «Безпека», «Конформність» і «Традиція», до протилежної за змістом категорії «Відкритість до змін» відносяться цінності «Ризик-новизна», «Самостійність» і «Гедонізм». До категорії «Самоствердження» відносяться цінності «Влада-багатство» і «Досягнення», а до протилежної за змістом категорії «Турбота про людей і природу» - цінності «Універсалізм» та «Доброзичливість». Цінності можна укрупнити ще більше, і від чотирьох секторів перейти до двох ціннісних осей – Індивідуальна орієнтація та Соціальна орієнтація або ж Ріст та Самозахист.

У табл. 3.2.1 наведений 21 індикатор, які використовуються у опитувальнику ESS для вимірювання 10 цінностей Ш. Шварца. Кожен з цих «портретів» респондент оцінює від 1 («Дуже схожий на мене») до 6 («Зовсім не схожий на мене»). Для подальшої роботи з цими змінними і перекодування їх у 10 цінностей в першу чергу варто змінити спрямування шкали, щоб більше значення інтерпретувалось як більша подібність. Це суттєво полегшить інтерпретацію. На наступному етапі по кожній цінності обраховується середнє значення індикаторів, через які вона вимірюється. Але від отриманого середнього значення по кожній цінності віднімається середнє значення по усім індикаторам, які вимірюють цінності. Така методика розрахунку дає можливість обійти проблему, коли деякі респонденти схильні визначати усі наведені «портрети» як такі, що дуже схожі на нього або на неї. Аналогічним чином утворюються чотири ціннісні сектори, а саме «Самоствердження», «Відкритість до змін», «Збереження» і «Піклування про людей та природу».

Таблиця 3.2.1

Ціннісні орієнтації, які вимірюються Портретним опитувальником

Ш. Шварца

Сектор	Цінність	Індикатор, використаний у Портретному опитувальнику
Збереження	Безпека	Для неї(нього) важливо жити у безпечному оточенні. Вона(він) уникає всього, що може загрожувати її(його) безпеці
		Для неї(нього) важливо, щоб уряд гарантував її(його) безпеку від усіх загроз. Вона(він) хоче, щоб держава була сильною та могла захистити своїх громадян
	Конформність	Вона(він) впевнена, що люди мають виконувати те, що їм кажуть. Вона(він) вважає, що люди завжди мають дотримуватися правил, навіть якщо ніхто за ними не спостерігає
		Для неї(нього) важливо завжди поводити себе правильно. Вона(він) намагається уникнути будь-яких вчинків, що можуть викликати осуд
	Традиція	Для неї(нього) дуже важливо бути скромною(им) та "триматися у тіні". Вона(він) намагається не привертати до себе уваги
		Для неї(нього) важливими є традиції. Вона(він) намагається дотримуватися релігійних або сімейних звичаїв
Відкритість до змін	Самостійність	Для неї(нього) важливо вигадувати нові ідеї та бути творчою людиною. Їй(йому) подобається все робити у свій оригінальний спосіб
		Для неї(нього) важливо самостійно приймати рішення про те, що робити. Їй(йому) подобається бути вільною(им) та незалежною(им)
	Ризик-Новизна	Їй(йому) подобаються сюрпризи і вона(він) завжди шукає, якою б новою справою зайнятися. Вона(він) вважає, що у житті важливо займатися багатьма різними справами
		Вона(він) шукає пригод та їй(йому) подобається ризикувати. Вона(він) хоче мати життя, повне вражень
	Гедонізм	Для неї(нього) важливо добре проводити час. Їй(йому) подобається себе побалувати
		Вона(він) шукає будь-яку нагоду розважитися. Для неї(нього) важливо займатися тим, що приносить задоволення

Продовження таблиці 3.2.1

Самоствердження	Цілепокладання	Для неї(нього) важливо демонструвати всім свої здібності. Вона(він) хоче, щоб люди захоплювалися тим, що вона(він) робить
		Для неї(нього) дуже важливо бути успішною(им). Вона(він) сподівається, що люди визнають її(його) досягнення
	Влада-Багатство	Для неї(нього) важливо бути багатою(им). Вона(він) бажає мати багато грошей та дорогі речі
		Для неї(нього) важливо бути шанованою людиною. Вона(він) хоче, щоб люди робили те, що вона(він) скаже
Піклування про людей та природу	Доброзичливість	Для неї(нього) дуже важливо допомагати оточуючим людям. Вона(він) хоче дбати про їх благополуччя
		Для неї(нього) важливо бути відданою своїм друзям. Вона(він) хоче присвятити себе близьким людям
	Універсалізм	Для неї(нього) дуже важливо, щоб у ставленні до людей в усьому світі була рівність. Вона(він) впевнена, що у всіх мають бути рівні можливості у житті
		Вона(він) вважає важливим вислухати думки людей, що від неї(нього) відрізняються. Навіть якщо вона(він) не згодна з ними, вона(він) все одно бажає зрозуміти їх точку зору
		Вона(він) твердо впевнена(ий), що люди повинні дбати про природу. Для неї(нього) важливо турбуватися про довкілля

Ідеологічна самоідентифікація у даному дослідженні вимірюється питанням: «У політиці люди часто говорять про “лівих” та “правих”. За допомогою цієї картки, скажіть, де б Ви розташували себе на цій шкалі, якщо 0 означає «Ліві», а 10 означає «Праві»? (за шкалою від 0 до 10, де 0 – це ліві, а 10 – праві)».

Що стосується політичних орієнтацій, то у Європейському соціальному дослідженні наявно кілька різних змінних. Як і було зазначено вище, ці змінні достатньо розрізнені і стосуються різноманітних сфер життя. У аналізі було використано дев'ять змінних, які вимірюють політичні орієнтації, для полегшення подальшої інтерпретації результатів для деяких з них змінено напрямок шкали. У табл. 3.3 наведені коефіцієнти кореляції ряду змінних, через

які у Європейському соціальному дослідженні вимірюються політичні орієнтації, а також 10 цінностей Ш.Шварца та чотири ціннісні сектори, у які можуть бути зведені ці 10 цінностей.

Таблиця 3.3

Кореляція між політичними орієнтаціями та цінностями і самоідентифікацією на шкалі Ліві-Праві

	Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей (1 – зовсім не погоджуюсь, 5 – повністю погоджуюсь)	Гейам та лесбійкам потрібно дозволити жити своїм життям, як вони вважають за потрібне (1 – зовсім не погоджуюсь, 5 – повністю погоджуюсь)	Коли мова йде про Європейський Союз деякі люди вважають, що процес подальшого об'єднання країн, що вже є членами ЄС, потрібно продовжувати. Інші говорять, що це вже зайшло занадто далеко. (0 – зайшло далеко, 10 – потрібно продовжувати)	В якій мірі, на Вашу думку, слід дозволити переїжджати до України людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення України? (1 – не дозволити нікому, 4 – дозволити багатьом)	А як щодо людей, які за національністю або расою відрізняються від більшості населення України? (1 – не дозволити нікому, 4 – дозволити багатьом)	А як щодо людей з бідніших країн за межами Європи? (1 – не дозволити нікому, 4 – дозволити багатьом)	Як Ви вважаєте, те, що люди з інших країн переїжджають жити до України, це в цілому добре чи погано для економіки країни? (0 – погано, 10 – добре)	Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн в цілому руйнує чи збагачує культурне життя в Україні? (0 – руйнується, 10 – збагачується)	Як Ви вважаєте, із припливом людей з інших країн Україна стає гіршим або кращим місцем для життя? (0 – гіршим, 10 – кращим)
Ліві/праві (0 – ліві, 10 – праві)	-,005	-,058	,065*	-,019	-,042	-,094**	,036	-,082**	,026
Безпека	,115**	-,059*	-,073**	,077**	-,029	-,027	-,076**	-,053*	-,074**
Конформність	,061**	-,103**	-,112**	,029	,044	,036	-,051*	-,057*	-,029
Традиція	,038	-,115**	-,026	-,015	,040	,009	,028	,020	,036
Доброчливість	,088**	-,046	-,042	,038	,014	,024	,033	,024	,022
Універсальність	,160**	-,073**	-,067**	,105**	,074**	,057*	,038	,022	-,007
Самостійність	-,021	,034	,023	,012	-,028	-,005	,000	-,004	-,003

Продовження таблиці 3.3

Ризик-новизна	-,132**	,080**	,102**	-,085**	-,056*	-,032	,035	-,004	,006
Гедонізм	-,112**	,107**	,056*	-,054*	-,022	-,014	,009	,052*	,033
Досягнення	-,103**	,122**	,120**	-,058**	-,028	-,020	-,003	-,006	-,011
Влада-багатство	-,086**	,052*	,036	-,023	,004	-,005	-,013	-,005	,039
Самоствердження	-,118**	,110**	,099**	-,051*	-,016	-,016	-,010	-,006	,016
Піклування	,149**	-,072**	-,065**	,085**	,052*	,048*	,043	,027	,009
Відкритість	-,129**	,109**	,087**	-,065**	-,052*	-,026	,022	,023	,018
Збереження	,104**	-,141**	-,104**	,043	,029	,009	-,046*	-,042	-,031

** Кореляція значуща ра рівні 0,01

* Кореляція значуща ра рівні 0,05

При аналізі таблиці зручніше одразу ж звернутись до ціннісних секторів. Сектор «Самоствердження» має позитивну кореляцію з толерантним ставленням до гомосексуалістів та позитивним ставленням до подальшого об'єднання ЄС. В той же час, даний сектор негативно корелює з переконаннями, що уряд має знижувати різницю у доходах громадян та з позитивним ставленням до мігрантів (значуща кореляція простежується лише з однією змінною з цієї групи – зі ставленням до мігрантів тієї самої раси чи етносу). Сектор «Відкритість до змін» має аналогічну структуру зв'язків із представленими змінними.

Що ж стосується секторів «Збереження» та «Піклування про людей і природу», які є протилежними за мотиваційним змістом двом іншим секторам, то тут структура зв'язку є прямо протилежною – простежується негативний зв'язок з позитивним ставленням до гомосексуалістів та зі схваленням подальшого об'єднання ЄС, а також позитивна кореляція з переконанням, що уряд має зменшувати різницю у доходах. Окрім того, сектор «Піклування» має позитивну кореляцію з позитивним ставленням до трьох груп мігрантів, а сектор «Збереження» – негативну кореляцію з переконанням, що емігранти – це добре для економіки країни.

Що ж стосується змінної Ліві-Праві, то вона має статично значущу кореляцію лише з трьома змінними із представленого набору: негативну кореляцію з двома змінними, які є індикаторами ставлення до мігрантів, та позитивну кореляцію з позитивним ставленням до подальшого об'єднання ЄС.

Таким чином, ми можемо простежити, що цінності, схожі за своїм мотиваційним змістом, мають однаковий напрямок зв'язку з однією і тією ж змінною, а цінності, протилежні за своїм мотиваційним наповненням, мають різний напрямок зв'язку.

Таким чином, на даному етапі дослідження було підтверджено першу гіпотезу про наявність статистично значущого зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями. Окрім цього, у цьому зв'язку була виявлена певна структура, а саме ціннісні орієнтації, близькі за своїм мотиваційним змістом, мають однаковий напрямок зв'язку з політичними орієнтаціями, використаними

у аналізі, в той час як цінності, протилежні за своїм мотиваційним наповненням, мають різний напрямок зв'язку з цими змінними. Тобто ми можемо підтвердити третю гіпотезу. Тут варто зазначити, що ми використали лише кілька змінних, які вимірюють політичні орієнтації, але їх кількість і зміст цих змінних немає значення, адже ми виходимо з припущення, що різні набори політичних орієнтацій, виміряні у різних дослідженнях, можуть бути укладені у континуум, сформований на основі ціннісних орієнтацій, що було продемонстровано на даному етапі дослідження. Як було зазначено вище, ми не можемо навіть приблизно обмежити кількість політичних орієнтацій, які може поділяти респондент: ці орієнтації можуть варіюватись в залежності від територій, часового періоду і т.д., але якщо ми маємо певну теоретичну модель, яка дає можливість виділити у цих розрізнених змінних визначену структуру, то ми можемо вести мову про ідентифікацію політичних орієнтацій респондента, тобто про розміщення респондента у певному континуумі.

Окрім того, на першому етапі також був досліджений зв'язок між політичними орієнтаціями та самоідентифікацією респондента на шкалі Ліві-Праві. Використання такої шкали є поширеним на сьогодні підходом до ідентифікації політичних орієнтацій, але, як було описано вище, для українського суспільства такий підхід не є валідним, і у даному дослідженні ми бачимо відсутність зв'язку між політичними орієнтаціями та самоідентифікацією на цій шкалі (статично значущий зв'язок простежується лише зі ставленням до мігрантів). Таким чином, континуум Ліві-Праві не можна розглядати як такий, у межах якого можуть бути ідентифіковані політичні орієнтації українців.

3.5. Зв'язок цінностей, ідеологічної самоідентифікації та електорального вибору

Метою другого етапу дослідження є перевірка наявності зв'язку між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором. У електоральній соціології існує кілька підходів до пояснення факторів електорального вибору респондента. Так, згідно з точкою зору прихильників соціально-психологічної теорії електоральної поведінки, яку ще можна назвати теорією партійно-ідеологічної ідентифікації, прихильність виборців до певної політичної партії, її кандидатів чи певного політичного типу партій складається в ході ранньої соціалізації індивіда в сім'ї, найближчому оточенні (коло спілкування в школі, на вулиці тощо) [Вишняк, 2000: с.159]. У межах соціологічної (соціально-демографічної, статусної) теорії електоральної поведінки ключовим фактором, який впливає на політичні преференції респондентів, вважається набір соціально-демографічних характеристик, таких як вік, рівень доходу, місце проживання, рівень освіти, професія, релігійна приналежність [Вишняк, 2000: с.153]. Також у вітчизняній електоральній соціології поширений підхід, у межах якого вважається, що електоральний вибір особи залежить від її ціннісних орієнтацій, адже вся система поведінки зрештою базується на цінностях [Каревіна, 1998]. У межах «економічної моделі» вважається, що виборець прагне здобути максимальний економічний ефект від електорального вибору, у «маркетинговій моделі» виборець також орієнтується на оптимальний «ринково виправданий» варіант вибору, але, окрім економічних, може враховувати і інші чинники (етнічні, релігійні, тощо) [Шинкаренко, 2013].

Гіпотеза дослідження: між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором населення України існує статистично значущий взаємозв'язок на індивідуальному та на агрегованому рівнях. Даний зв'язок проявляється у тому, що рівень підтримки певної політичної сили позитивно корелює із рівнем вираженості групи цінностей, схожих за своїм мотиваційним наповненням. Оскільки, для аналізу цінності розділені на чотири ціннісні сектори, очікується,

що рівень вираженості цінностей, які входять до секторів «Самоствердження» та «Відкритість», буде мати позитивну кореляцію з рівнем підтримки частини політичних сил, які використані у аналізі. При цьому, кореляція рівня підтримки цих політичних сил з секторами «Збереження» і «Піклування про людей та природу» буде негативною або буде відсутня. Так само передбачається наявність політичних сил, рівень підтримки яких буде позитивно корелювати з вираженістю цінностей «Піклування» та «Збереження» і негативно або незначуще корелювати з вираженістю цінностей «Самоствердження» та «Відкритості».

Для аналізу взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та електорального вибору на індивідуальному рівні використовується 6 хвиля Європейського соціального дослідження, проведена в Україні у 2012 році. Ціннісні сектори сконструйовані так само, як і на попередньому етапі аналізу. Електоральний вибір у даному дослідженні вимірюється питанням «За яку партію або виборчий блок Ви голосували на цих виборах?». Окрім категорії «Інше» респондентам пропонується список із п'яти партій: «Батьківщина», «Свобода», Комуністична партія України, «УДАР», Партія регіонів. Для подальшого аналізу дана номінальна змінна перекодована у п'ять бінарних. Наприклад, респондентам, які обрали партію «Батьківщина», присвоюється код «1», всім іншим – код «0». Аналогічно створені змінні для чотирьох інших партій [Лешенок, 2018e].

Також окрім взаємозв'язку з цінностями, на даному етапі досліджується взаємозв'язок електорального вибору та ідеологічної самоідентифікації респондентів (остання вимірюється через ідентифікацію на шкалі Ліві-Праві, питання з анкети наведено вище). Для ідентифікації взаємозв'язку використовується коефіцієнт кореляції Пірсона.

Таблиця 3.4

Кореляція між ціннісними орієнтаціями, ідеологічною самоідентифікацією та електоральним вибором на індивідуальному рівні

	Самоствердження	Відкритість	Збереження	Піклування	Ліви/праві (0 – ліві, 10 – праві)
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	,017	-,076**	,043*	,051*	-,002
Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	,019	,007	-,004	-,018	,088**
Комуністична партія України	-,073**	-,074**	,088**	,074**	-,167**
Партія «УДАР» Віталія Кличка	,028	,031	-,026	-,034	-,023
Партія регіонів	-,050*	-,083**	,074**	,061**	,092**

** Кореляція значуща на рівні 0,01

* Кореляція значуща на рівні 0,05

З ціннісними орієнтаціями корелює рівень підтримки трьох партій із запропонованого списку: «Батьківщина», КПУ та Партія регіонів. Структура кореляції ціннісних орієнтацій з рівнем підтримки цих партій є аналогічною: негативна кореляція з ціннісними секторами «Відкритість до змін» та «Самоствердження» і позитивна кореляція із секторами «Піклування про людей та природу» і «Збереження набутого» (за винятком рівня підтримки партії «Батьківщина», дана змінна не має статично значущого зв'язку з сектором «Самоствердження»).

Цікавим є наявність значущої кореляції між рівнем підтримки трьох партій та ідеологічної самоідентифікації, при тому що ідентифікація респондента на шкалі Ліви-Праві практично немає статистично значущих зв'язків з політичними орієнтаціями. Спостерігається негативна кореляція з рівнем підтримки КПУ та самоідентифікацією на даній шкалі (оскільки 0 – це «лівий полюс», то можна сказати, що підтримка КПУ позитивно корелює з ідентифікацією з лівими, а

підтримка «Свободи» позитивно корелює з самоідентифікацією з правими). Оскільки кореляція даної змінної з політичними орієнтаціями відсутня, значущу кореляції з електоральним вибором можна пояснити зворотнім причинним зв'язком, описаним вище. Тобто, не ідеологічна самоідентифікація впливає на електоральний вибір, а навпаки. Наприклад, респондент підтримує партію «Свобода», і, вважаючи, що ідеологічна орієнтація даної партії є «правою», ідентифікує себе як «правого», хоча, насправді, може не розуміти основних положень даної ідеологічної позиції.

Загалом незначна кількість статистично значущих коефіцієнтів та невисокій рівень кореляції не дає можливість зробити висновки про силу та структуру зв'язку електорального вибору і з ціннісними орієнтаціями, і з самоідентифікацією на шкалі ліві-Праві. Тут може бути кілька пояснень. Перше пояснення полягає в тому, що зв'язку між цими змінними немає, незважаючи на наявність зв'язку між ціннісними та політичними орієнтаціями, і електоральний вибір українців обумовлений іншими факторами.

Альтернативне пояснення полягає в тому, що ми не можемо бути впевнені у валідності вимірювання електорального вибору у даному опитуванні. Це і невисокий рівень відповідей на питання щодо голосування на виборах (серед опитаних респондентів шостої хвили 65% відповіли, за яку партію вони проголосували), і нещирі відповіді респондентів. Тому, окрім зв'язку електорального вибору та ціннісних орієнтацій на індивідуальному рівні, варто розглянути його на агрегованому. Перехід до агрегації на рівні областей потрібен нам для того, що у якості індикатору електорального вибору обрати не змінну з вибіркового опитування, а результати голосування на виборах, представлені Центральною виборчою комісією.

Для аналізу електорального вибору українців та ціннісних орієнтацій на агрегованому рівні були відібрані 5 партій, які пройшли п'ятивідсотковий бар'єр та Парламентських виборах 2012 року та потрапили до Верховної Ради, а також 3 партії, які даний бар'єр не подолали, але набрали більше 1%. Результати голосування представлені у табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Результати голосування по багатомандатному округу, 2012

Партія	Відсоток "ЗА"	Голосів "ЗА"
Партія регіонів	30,00	6 116 746
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	25,54	5 209 090
Партія «УДАР» Віталія Кличка	13,96	2 847 979
Комуністична партія України	13,18	2 687 269
Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	10,44	2 129 933
Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!»	1,58	322 198
Політична партія «Наша Україна»	1,11	226 492
Радикальна Партія Олега Ляшка	1,08	221 144

Джерело: www.cvk.gov.ua

Результати голосування, так само, як і ціннісні орієнтації, групуються за областями. По кожній дільниці була розрахована частка кожної з восьми партій, наведених вище, а по областях була розрахована середня частка кожної партії. Для фіксації взаємозв'язку між вираженістю цінностей «Самоствердження», «Відкритості до змін», «Піклування про людей і природу» та «Збереження» і результатів голосування за кожну партію, розраховано коефіцієнт кореляції Пірсона, значення якого наведені у табл. 3.6.

На основі представлених коефіцієнтів кореляції можна підтвердити гіпотезу, висунуту раніше, щодо наявності статистично значущого зв'язку між рівнем вираженості ціннісних орієнтацій та рівнем підтримки тих чи інших політичних сил. Коефіцієнти зв'язку є слабкими, але, як було зазначено вище, вплив ціннісних орієнтацій на електоральний вибір все ж є непрямим [Leimgruber, 2001; Caprara, 2004; Piurko, 2011]. Тому, навіть невисокі значення кореляції все одно представляють інтерес для аналізу, адже значущість даних коефіцієнтів доводить, що зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором на регіональному рівні існує, більш того, інтерес представляє структура цих зв'язків.

Таблиця 3.6

Кореляція між ціннісними орієнтаціями, ідеологічною самоідентифікацією та електоральним вибором на агрегованому рівні

	Самоствердження	Відкритість	Збереження	Піклування	Ліви/праві (0 – ліві, 10 – праві)
Партія регіонів	-,152**	,068**	-,060**	,131**	-,208**
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	,133**	-,095**	,074**	-,091**	,117**
Комуністична партія України	-,098**	,084**	-,090**	,087**	-,215**
Радикальна Партія Олега Ляшка	,107**	,131**	-,062**	-,202**	-,081**
Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	,017**	-,142**	,181**	-,049**	,447**
Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!»	,020**	,054**	-,080**	,004	-,176**
Політична партія «Наша Україна»	,172**	-,038**	,026**	-,145**	,161**
Партія «УДАР» Віталія Кличка	,132**	,059**	-,089**	-,096**	-,024**

** Кореляція значуща ра рівні 0,01

* Кореляція значуща ра рівні 0,05

Як ми і припускали вище, якщо певна політична сила має позитивну кореляцію з одним із секторів, то з протилежним за мотиваційним наповненням сектором зв'язок або негативний, або відсутній. Так, наприклад, рівень підтримки Партії регіонів позитивно корелює з рівнем вираженості цінностей «Піклування» і негативно – з рівнем вираженості цінностей «Самоствердження». Аналогічна ситуація прослідковується і у структурі зв'язку ціннісних орієнтацій та рівня підтримки Комуністичної партії. Протилежна ситуація спостерігається у структурі зв'язків ціннісних орієнтацій та рівня підтримки партій «УДАР» та «Батьківщина»: рівень підтримки цих партій позитивно корелює з цінностями

«Самоствердження» та негативно – з цінностями «Піклування». А от, наприклад, рівень підтримки партії «Свобода» позитивно корелює з ціннісними орієнтаціями сектору «Збереження» та негативно із протилежним «Збереженню» ціннісним сектором – «Відкритості до змін». Саме така структура зв'язку є важливою, адже, якби рівень підтримки політичних сил мав однаковий напрям кореляції з цінностями, протилежними за мотиваційним змістом, це могло б нашоствхнути нас на припущення, що ми маємо справу зі статистичним артефактом. Але отримані результати, у сумі із значущістю коефіцієнтів кореляції, дозволяють зробити висновок про існування зв'язку між ціннісними орієнтаціями та рівнем підтримки політичних сил на регіональному рівні.

Оскільки дані коефіцієнти кореляції представлені на регіональному рівні, це обмежує можливості інтерпретації цих зв'язків на індивідуальному рівні, тобто, коли цінності інтерпретуються як мотиви, що спонукають респондента проголосувати за ту чи іншу політичну силу. Базуючись на існуючих дослідженнях взаємозв'язку цінностей та політичних орієнтацій, можна зробити припущення, яким чином ціннісні орієнтації та електоральний вибір пов'язані на індивідуальному рівні, але емпіричні дані, використані у цьому дослідженні не дають можливості підтвердити або спростувати такий зв'язок. Для того, щоб припустити, які політичні орієнтації можуть бути характерні для респондентів, які поділяють ті чи інші цінності, можна скористатись результатами дослідження Ш.Шварца [Schwartz, 2014]. Ціннісні орієнтації, що входять до сектору «Піклування», а саме «Універсалізм» та «Доброзичливість», пов'язані як із прагненням респондентів до збереження та покращення добробуту людей, які входять до їх найближчого оточення, так і захисту добробуту всього суспільства в цілому. Ті респонденти, які поділяють дані цінності, переймаються захистом природи, ідеями соціальної справедливості, рівності, демонструють толерантність. У політичних орієнтаціях таких респондентів дані цінності можуть проявлятися у переконаннях щодо необхідності рівномірного розподілу ресурсів та можливостей у суспільстві, що може виражатись у підтримці втручання держави в економіку країни, схваленні політики позитивної

дискримінації і т.д. Ціннісні орієнтації, які складають сектор «Збереження» («Конформність», «Традиція», «Безпека»), виражаються у прийнятті звичаїв та переконань, які продукуються традиційною культурою або релігією, переконаннях, що уряд має обмежувати дії, які можуть зашкодити іншим або порушити соціальні норми. Такі респонденти переймаються безпекою та стабільністю у суспільстві, соціальних взаємодіях та їх особистому житті. У політичних орієнтаціях усе перераховане може бути виражене у переконаннях у тому, що уряд повинен запобігати підливним діям громадян та примушувати населення дотримуватись законів, від суспільства очікується захист традиційних релігійних та сімейних цінностей.

Ціннісні орієнтації, які входять до сектору «Самоствердження» («Влада-Багатство» та «Досягнення») проявляються у прагненні домінування та контролю над іншими людьми і ресурсами, а також у наданні високої значущості особистому успіху і схваленню іншими людьми. У політичних орієнтаціях респондентів, які поділяють такі цінності, може простежуватись негативне ставлення до втручання уряду в економічні процеси у державі. Ціннісні орієнтації у секторі «Відкритості до змін» («Самостійність», «Ризик-Новизна», «Гедонізм») пов'язані з прагненням до чуттєвого задоволення, захоплюючих пригод, нового досвіду, респонденти, для яких характерна висока вираженість даних цінностей, прагнуть до незалежності у власних діях і думках, самостійності при прийнятті рішень. У політичних орієнтаціях це може проявлятися в очікуванні від держави захисту громадянських прав та свобод, переконанні у тому, що кожен громадянин вільний діяти і думати так, як вважає за потрібне.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження можна зробити висновок про існування статистично значущого зв'язку між ціннісними орієнтаціями населення України на електоральним вибором на регіональному рівні. Отримання таких результатів стало можливим завдяки поєднанню двох масивів даних – результатів масового опитування та результатів голосування на виборах. Кореляція на регіональному рівні не означає, що аналогічні зв'язки

відтворяться на індивідуальному рівні, але існуючі дослідження, присвячені взаємозв'язку цінностей, політичних орієнтацій та електорального вибору дають підстави припустити, що на індивідуальному рівні може існувати непрямий вплив ціннісних орієнтацій на електоральний вибір через політичні орієнтації. В такому разі політичні орієнтації є всеохоплюючими нормативними принципами, віруваннями та переконаннями відносно уряду, громадян та суспільства.

Також можна припустити, що на основі сили та напрямку кореляційних зв'язків політичні партії можуть бути об'єднані у певні кластери. Так, наприклад, Партія регіонів та КПУ, рівень підтримки яких позитивно корелює з вираженістю цінностей «Піклування» та негативно – з вираженістю цінностей «Самоствердження», входили до однієї коаліції у Верховній раді 6 скликання (2010-2012). В той же час, у Верховній Раді 7 скликання у 2014 році була утворена коаліція, до складу якої увійшли партії ВО «Батьківщина», «УДАР» і ВО «Свобода», при цьому рівень підтримки даних партій позитивно корелює з вираженістю цінностей «Самоствердження» та негативно – з вираженістю цінностей «Піклування».

Узявши за основу ці результати, здійснено спробу кластеризації адміністративно-територіальних одиниць на основі подібності результатів голосування та ціннісних орієнтацій населення в цих одиницях [Leshenok, 2019]. Перший кластер має чіткі географічні межі: адміністративно-територіальні одиниці, застосовані до цього кластеру, зосереджені у південно-східній частині України. Другий та третій кластери не мають чітких географічних меж та перетинаються між собою. Поєднання цінностей та результатів голосування дозволяє оцінити отриману структуру кластерів у динаміці, поєднуючи результати національних та місцевих виборів у різні роки із ціннісними орієнтаціями українців. Також, внаслідок злиття ціннісних орієнтацій та результатів голосування, простір для кластеризації стає двовимірним. Це дає змогу не лише виявити подібні адміністративно-територіальні одиниці, а й, наприклад, визначити групи партій, прихильники яких поділяють схожі цінності. Окрім того, цінності відображають культурно-історичні особливості регіону, що

збільшує обґрунтованість такого кластеризації. Також можливості використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України розглянуто через вивчення залежності результатів голосування на Парламентських виборах та міри близькості території до кордонів з іншими державами [Лешенок, 2019b; Лешенок, 2019a]

3.6. Можливості групування політичних партій на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників

Для ілюстрації практичної значущості можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі ціннісних орієнтацій у даному підрозділі пропонується дослідити можливості групування політичних сил та респондентів у межах континуума, утвореного ціннісними орієнтаціями [Лешенок, 2019d].

У якості емпіричних даних для аналізу обрана шоста хвиля Європейського соціального дослідження, проведена в Україні у 2012 році. Цінності у даному дослідженні виміряні за методикою Ш. Шварца. На основі даних зібраних за цією методикою, знову конструюються ціннісні сектори так, як описано у попередніх підрозділах.

Прихильники партій ідентифікуються на основі запитання: «Яка саме політична партія в Україні є Вам більш близькою, ніж решта партій?». Респондентам пропонується список з п'яти партій, не рахуючи категорію «Інше», які мали найбільш високий рейтинг в період проведення дослідження: «Батьківщина», «Свобода», КПУ, УДАР та Партія регіонів. Це створює ряд проблем для змістовної інтерпретації, адже, по-перше, ми обмежені у кількості партій, а, по-друге, частина цих партій на сьогодні вже не існує. Але з методологічної точки зору даний список партій все одно дозволяє нам перевірити можливість групування політичних суб'єктів на основі цінностей їх прихильників.

Гіпотеза дослідження: ціннісні орієнтації українців, які вважають себе прихильниками певної політичної партії, можуть бути основою для класифікації цих політичних партій.

Для групування партій на основі цінностей у даному дослідженні пропонується використати метод аналізу відповідностей. Метод аналізу відповідностей вдало підходить для досягнення поставленої мети, адже, з одного боку, дозволяє описати взаємозв'язки між двома номінальними змінними, а, з іншого боку, описує взаємозв'язок між категоріями для кожної змінної окремо. На відміну від звичайного коефіцієнту кореляції на основі аналізу відповідностей можна зафіксувати не лише наявність або силу зв'язку, але й структуру зв'язку і між двома змінними, і між категоріями кожної зі змінних, що дасть змогу згрупувати політичні партії у просторі цінностей респондентів. Змінна «партійні преференції» використовується у аналізі без змін, але категорії «Інша партія» та «Важко відповісти» не включаються до аналізу. Для утворення 10 цінностей за методикою Ш.Шварца по кожній цінності обраховується середнє значення індикаторів, через які вона вимірюється, але від отриманого середнього значення по кожній цінності віднімається середнє значення по усім індикаторам, які вимірюють цінності. Така методика розрахунку дає можливість обійти проблему того, що деякі респонденти схильні визначати усі наведені «портрети» як такі, що дуже схожі на нього або на неї. В результаті такої операції ми отримуємо 10 метричних змінних, після цього для кожного респондента визначається цінність, яка є для нього найбільш значущою. У відповідності до цієї цінності по кожному респонденту позначається його ціннісний профіль (наприклад, якщо найбільш значущою цінністю є «Гедонізм», респондента відносять до категорії гедоністів). В результаті в аналізі використовується категоріальна змінна, категоріями якої є десять ціннісних профілів у відповідності до десяти цінностей Ш. Шварца.

Перш за все варто оцінити Хі-квадрат для змінних, використаних у аналізі, адже, якщо він незначущий, то аналіз відповідностей немає сенсу. Для даних змінних Хі-квадрат становить 80,318 і є значущим на рівні 0,05. Це значення є

невеликим, але наявність зв'язку між змінними дає можливість перейти до аналізу відповідностей. Результатом цього аналізу є візуалізація двовимірного (або більше) простору, у якому кожній категорії кожної змінної відповідає одна точка. Дана візуалізація представлена на рис.3.3. У аналізі використаний симетричний метод нормалізації, який дозволяє простежити, наскільки близькими є категорії обох змінних.

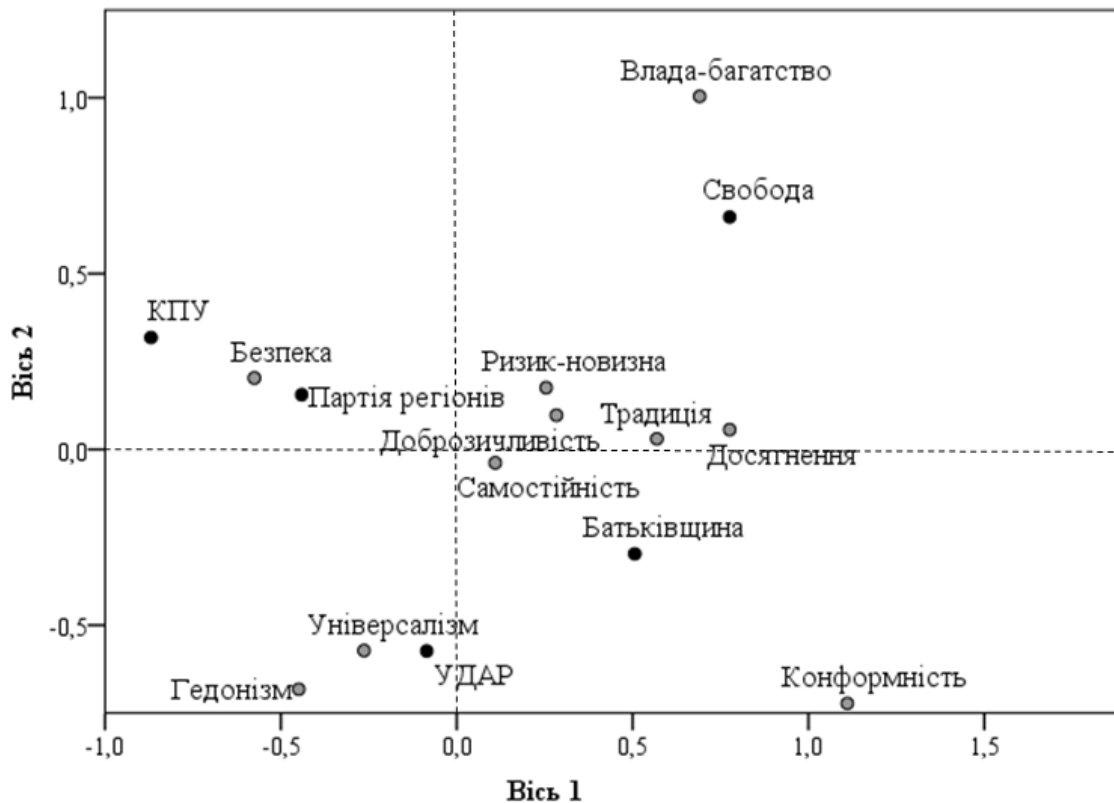

Рис.3.3. Точки рядків та стовпчиків у просторі, утвореному першою та другою осями

Інерцію у аналізі відповідностей можна розглядати як міру зв'язку між двома таблицями, так і між категоріями однієї змінної. З табл. 3.7 видно, що перший та другий виміри пояснюють 85% інерції. Оскільки третій вимір додає лише 12%, варто зупинитись на двовимірному рішенні, щоб надто не перевантажувати модель. Також осі не є скорельованими між собою: наявність кореляції між осями не означає зниження якості моделі, але її відсутність полегшує інтерпретацію.

Таблиця 3.7

Показники якості моделі

Вісь	Сингулярне значення	Інерція	Хі-квадрат	Значущість	Пояснена інерція		Кореляція між осями
					Відсоток	Кумулятивний відсоток	
1	0,298	0,089	-	-	0,640	0,640	-0,062
2	0,170	0,029	-	-	0,208	0,848	-
3	0,129	0,017	-	-	0,120	0,968	-
4	0,067	0,004	-	-	0,032	1,000	-
Всього	-	0,138	52,518	0,037	1,000	1,000	-

Основною проблемою при інтерпретації результатів аналізу відповідностей є спокуса інтерпретувати отриману візуалізацію, роблячи висновки про відстань точок, які є категоріями різних змінних. Тут важливо зазначити, що на пряму можна інтерпретувати лише відстані між точками, які належать до одного набору змінних, тобто окремо між точками рядків або окремо між точками стовпчиків. Більш того, отриманий графік не може інтерпретуватись без статистик по кожній з точок, адже інерція окремої точки може визначитись як вертикальної або горизонтальною віссю, так і обома одночасно. Тому для подальшої інтерпретації варто розглянути основні статистики точок стовпчиків (стовпиками у даному аналізі виступають партії) та точок рядків (ціннісні профілі), наведені у табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Основні статистики точок стовпчиків та рядків

	Маса	Координати		Інерція	Вкладення				
					Точок в інерцію вісей		Вісей в інерцію точок		
		Вісь 1	Вісь 2		Вісь 1	Вісь 2	Вісь 1	Вісь 2	Якість у двох осях
Ціннісні профілі (рядки)									
Безпека	0,330	-0,575	0,203	0,036	0,367	0,080	0,915	0,065	0,980
Конформність	0,056	1,110	-0,723	0,026	0,234	0,174	0,792	0,191	0,984
Традиція	0,104	0,569	0,030	0,013	0,113	0,001	0,747	0,001	0,748
Доброзичливість	0,116	0,283	0,097	0,004	0,031	0,006	0,772	0,052	0,823
Універсалізм	0,117	-0,264	-0,572	0,010	0,027	0,226	0,241	0,647	0,888
Самостійність	0,084	0,109	-0,038	0,011	0,003	0,001	0,027	0,002	0,029
Ризик-новизна	0,035	0,254	0,175	0,001	0,008	0,006	0,658	0,179	0,837
Гедонізм	0,056	-0,449	-0,682	0,008	0,038	0,154	0,431	0,567	0,998
Досягнення	0,041	0,776	0,056	0,011	0,084	0,001	0,688	0,002	0,690
Влада-багатство	0,059	0,690	1,004	0,019	0,095	0,351	0,441	0,532	0,973
Партії (стовпчики)									
Батьківщина	0,247	0,506	-0,297	0,029	0,212	0,128	0,643	0,126	0,769
Свобода	0,153	0,776	0,661	0,041	0,310	0,394	0,674	0,279	0,952
КПУ	0,109	-0,869	0,318	0,031	0,277	0,065	0,806	0,061	0,867
УДАР	0,191	-0,086	-0,574	0,017	0,005	0,370	0,024	0,617	0,641
Партія регіонів	0,300	-0,441	0,155	0,021	0,196	0,043	0,837	0,059	0,897

На першому етапі інтерпретації ми визначаємо, які точки будуть описовими, тобто, потрібно описувати цінності у просторі партій, або партії у просторі цінностей. Це питання є принциповим, адже від відповіді на нього залежить, як будуть названі виміри (вісі) у аналізі. Виходячи з поставленої мети, у даному дослідженні варто описувати партії у просторі цінностей, тобто вісі будуть названі на основі ціннісних профілів респондентів.

Інтерпретація осей здійснюється на основі вкладень, які кожна точка вносить у інерцію цих осей. Якщо ми маємо набір з 10 ціннісних профілів, то

середній абсолютний вклад для рядків становить 0,1 (1/10). Тобто, при подальшій інтерпретації можна розглядати всі точки, абсолютний вклад яких перевищує цей поріг. З табл. 3.8. видно, що ми можемо інтерпретувати «Безпеку», «Конформність», «Традицію» для першого виміру (горизонтальної осі) та «Універсалізм», «Гедонізм» і «Владу» для другого виміру (вертикальної осі). Що стосується вкладень для стовпчиків, тобто для партій у нашому аналізі, то тут у межах першого виміру інтерпретабельними є результати по партіям «Батьківщина», «Свобода», КПУ та Партія Регіонів, а у межах другого виміру – по партіям «Свобода» та «УДАР». Частина координат точок мають позитивний, а частина – негативний знак. У даному випадку знак не несе змістовного навантаження, а показує напрямок вісі. Таким чином, ми можемо позначити полюси горизонтальної вісі наступним чином: негативний полюс («Безпека») та позитивний полюс («Конформність» і «Традиція»). Для вертикальної вісі можна визначити наступні полюси: негативний полюс («Універсалізм» та Гедонізм) і позитивний полюс («Влада-багатство»).

Хоча ми й позначили полюси обох осей, їх інтерпретація не є однозначною, і дещо відрізняється від кругового континууму Ш. Шварца. Такий результат є очікуваним, адже, з одного боку, ми трансформували 10 цінностей з метричною шкалою у одну категоріальну змінну, а, з іншого боку, особливістю аналізу відповідностей є те, що ми ніяк не можемо вплинути на порядок категорій на графіку. Так, цінності, які утворюють горизонтальну вісь, у моделі Ш. Шварца утворюють один ціннісний сектор – «Збереження». Тобто, у початковому круговому континуумі ці цінності є подібними за своїм мотиваційним наповненням, хоча у отриманому просторі вони знаходяться на протилежних полюсах. Тут можна запропонувати наступну інтерпретацію: такі цінності сектору «Збереження» як «Традиція» та «Конформність» проявляються у взаємодії з оточуючими людьми і у ставлення до існуючих у суспільстві норм, а от цінність «Безпеки» пов'язана з прагненням людини знаходитись у безпечному оточенні і, більш того, сприйняттям держави як утворення, що має захищати від різноманітних загроз. Що ж стосується вертикальної осі, то три цінності, які

описують її полюси, у початковій моделі входять до різних ціннісних секторів: «Гедонізм» входить до сектору «Відкритість до змін», «Влада-багатство» – до сектору «Самоствердження», а «Універсалізм» – до сектору «Турбота про людей та природу». Сектори «Самоствердження» і «Турбота про людей та природу» є протилежними за своїм мотиваційним наповненням, тому полюси вертикальної вісі, представлені цінностями «Універсалізм» та «Влада-багатство», цілком вкладаються у модель Ш.Шварца. Що ж стосується цінності «Гедонізму», яка також описує негативний полюс вертикальної осі, то вона не є протилежною «Універсалізму», але має інший зміст. Якщо цінність «Універсалізму» пов'язана зі значущістю для людини проблем рівності та охорони природи, то цінність «Гедонізму» пов'язана з прагненням отримувати задоволення від життя. Тобто, на відміну від горизонтальної вісі, вертикальна вісь цілком вкладається в круговий континуум Ш. Шварца.

Таким чином, були визначені категорії, які утворюють отриманий простір. Для подальшого аналізу можна прибрати точки, які відповідають за ціннісні профілі і лишити лише ті точки, які відповідають партіям. Це полегшить сприйняття графіка і наблизить нас до мети дослідження – класифікації партій, до того ж, як було зазначено вище, аналіз відповідностей не дозволяє порівнювати між собою відстані точок стовпчиків та відстані точок рядків. Точки, які відповідають партіям, нанесені на рис.3.4, окрім того, на цей графік нанесені підписи обох осей, які були визначені вище.

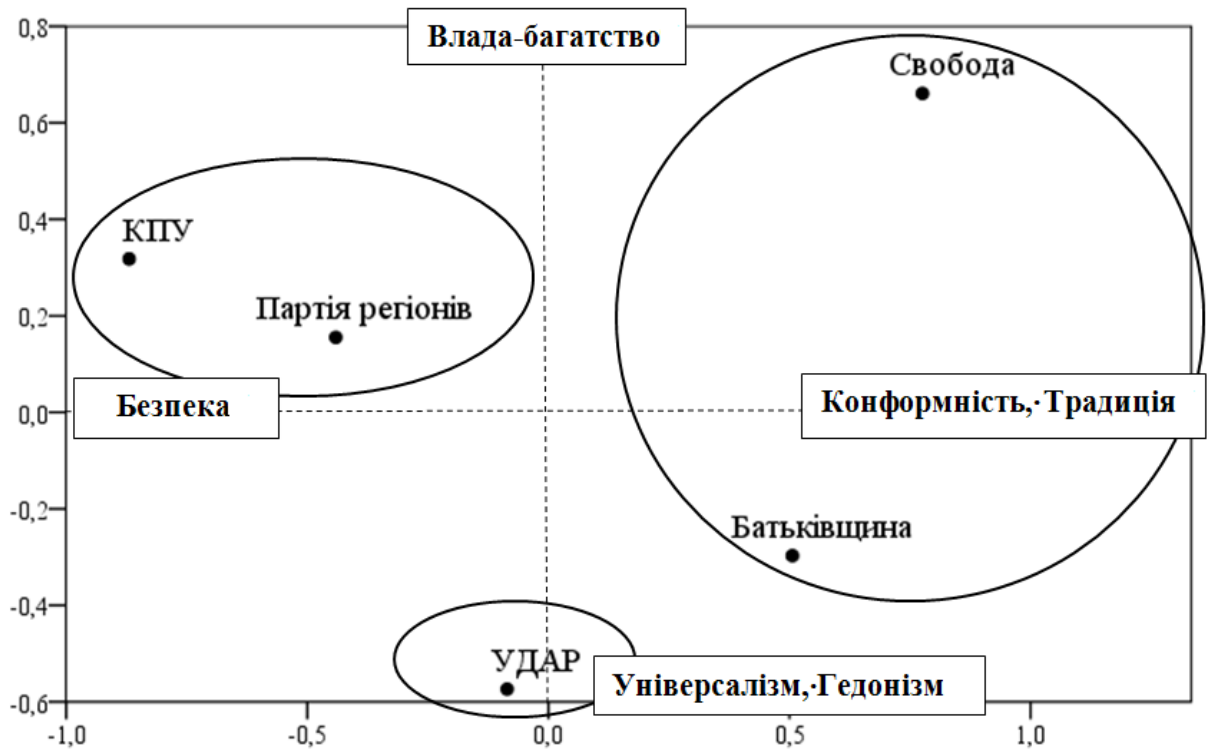

Рис.3.4. Партії у просторі характеристик, утворених першою та другою осями

У верхньому лівому кутку на рис.3.4. розташовані КПУ та Партія регіонів, лише ці дві партії потрапили у один сектор. Перш за все, ми можемо зробити висновок про схожість ціннісних профілів електоратів цих партій. Що ж до змістовної інтерпретації, то інерція обох партій практично повністю пояснюється горизонтальною віссю, як видно з табл. 3.8. Для тих респондентів, хто визначає ці партії, як найбільш близькі для себе, визначальне значення має цінність «Безпеки», при цьому для електорату КПУ значення цієї цінності є вдвічі вищим, ніж для електорату Партії регіонів. Вертикальна вісь для даних партій не є актуальною через низький відсоток поясненої інерції.

У правому верхньому секторі знаходиться партія «Свобода». Більшу частину інерції по даній партії пояснює перша вісь, і тут, на протизагу КПУ та Партії регіонів, для електорату даної партії значущими є цінності «Конформності» та «Традиції». Також тут можна врахувати і другу, тобто вертикальну, вісь: для прихильників даної партії значущими є цінність «Влада».

У правий нижній куток потрапила партія «Батьківщина». Інтерпретація по даній партії також може здійснюватись по двом осям, але вклад першої є значно вищим. Так, для прихильників цієї партії, так само, як і для партії «Свобода», і на противагу партії КПУ та Партії Регіонів, значущими є цінності «Традиція» та «Конформність». Але, якщо поглянути на другу вісь, то, на відміну від партії «Свобода», для прихильників цієї партії значущими є цінності «Універсалізму» та «Гедонізму». Але, оскільки і у випадку «Свободи», і у випадку «Батьківщини» внесок другої вісі є значно меншим, ніж внесок першої (перша в обох випадках пояснює більше 50% інерції), то ці партії можуть бути об'єднані в одну групу як такі, чії прихильники вважають для себе значущими цінності «Конформності» та «Традиції» на противагу партії КПУ та Партії Регіонів, для прихильників яких значущими є цінності «Безпеки».

Що ж стосується партії УДАР, то це єдина точка у нашому аналізі, яка краще пояснюється вертикальною віссю (62%), горизонтальна вісь для неї не є актуальною. Виходячи з інтерпретації полюсів вертикальної вісі, можна сказати, що для виборців цієї партії характерні цінності «Універсалізму» та «Гедонізму». Хоча з графіку може скластись хибне враження, що партія УДАР може бути об'єднана в одну групу з «Батьківщиною», насправді, при більш детальному аналізі ми приходимо до висновку, що «Батьківщину» доцільніше об'єднати в одну групу зі «Свободою», об'єднання Партії регіонів та КПУ в одну групу є очевидним і з графіку, і з даних, а от партія УДАР лежить відособлено від інших, і її варто виділити окремо, як третю групу, чії прихильники вважають значущими для себе цінності «Універсалізму» та «Гедонізму».

3.7. Регіоналізація на основі цінностей та електорального вибору

Окрім кластеризації самих політичних орієнтацій, політичних суб'єктів (наприклад, партій), а також людей, на основі життєвих цінностей та політичних орієнтацій може бути реалізована кластеризація територій, тобто регіоналізація [Leshenok, 2019].

Утворення макрорегіонів на основі адміністративно-територіальних одиниць є досить поширеним серед соціологічних досліджень. Основа для кластеризації може бути різною, але отримана кластерна структура дає досліднику нову змінну – «макрорегіон», яка може бути використана у різноманітних пояснювальних та прогнозних моделях. Політичні орієнтації і електоральний вибір не є винятком, досить часто можна зустріти підходи до регіоналізації території на основі політичних вподобань населення, результатів голосування на загальнонаціональних або місцевих виборах. При такому підході «макрорегіон» може виступати потужною пояснювальною змінною у моделях електорального вибору, також через регіональну структуру політичних вподобань можна прогнозувати електоральний вибір населення. Це пояснюється тим, що у змінній «макрорегіон» в результаті такого підходу акумулюється цілий ряд факторів, які ми не можемо надійно ідентифікувати, але передбачаємо, що їх вплив може бути значущим. Мова йде про історичні та культурні особливості певних територій, і, відповідно, про їх культурну та історичну однорідність. Виокремити групу індикаторів для цієї однорідності є досить складним дослідницьким завданням, до того ж такий інструментарій буде досить об'ємним. Тому виокремлення макрорегіонів дає можливість врахувати вплив чинників, які досить важко операціоналізувати, але які мають вплив і на політичні орієнтації, і на електоральний вибір.

Серед українських соціологів довгі роки був поширений підхід до регіоналізації території України на основі політичних орієнтацій. Насправді, на основі результатів кількох Парламентських та Президентських виборів дійсно можна помітити певний поділ на регіони на основі електорального вибору населення. Певні стереотипи щодо голосування різних регіонів України ретранслюються і у засобах масової інформації, і у наукових публікаціях. Але на сьогодні все частіше з'являються думки щодо штучного конструювання такого регіонального поділу. Спрощене розуміння поділу України на два розколоті регіони («Західний» та «Східний») використовується не у якості пояснювальної змінної у наукових дослідженнях, а з метою маніпуляцій громадською думкою.

Так, наприклад, чітка сегментація електорального простору України за цивілізаційними, а, отже, зовнішньополітичними характеристиками, вперше була застосована як мобілізаційна виборча технологія під час Президентської кампанії 2004 року [Куценко, 2014: с.291].

В основі багатьох досліджень зв'язку між політичними орієнтаціями та місцем проживання населення лежить поняття «регіональної ідентичності». При такому підході допускається існування певної регіональної ідентичності, яка може бути потужнішою, ніж, наприклад, національна чи етнічна, і впливати на ряд орієнтації, установок та вподобань населення, яке проживає на цій території. У межах такого підходу часто використовують термін «регіональне голосування» [Кучуран, 2014]. Фактором, який впливає на електоральний вибір, тут є культурні особливості населення, які, згідно такому підходу, є різними у різних регіонах. Це питання зовнішньополітичних орієнтацій, мови, національних героїв. Такі регіональні ідентичності є продуктом історичного розвитку, поселенської, освітньої та вікової структур населення, що укоренились у звичках, способі життя, сприймання та пояснення індивідами дійсності, їх соціального й економічного становища [Стегній, 2008: с. 32].

Інший підхід до ролі місця проживання у поясненні політичних орієнтацій та електорального вибору полягає у виділенні такого ключового фактору як роль політичних еліт. Структурування електорального простору України за регіональними елітами як носіями регіональних ідентичностей дає підстави стверджувати про існування зародків осі територіальної диференціації суспільно-політичних (електоральних) переваг – «прозахідна/ проросійська» орієнтація [Сірий, 2017: с.122].

Ще одним підходом до використання просторових даних при дослідженні політичних орієнтацій населення України є конструювання опозиції «Центр-Периферія». Фактором, який впливає на різницю у голосуванні між містами та селами, деякі дослідники називають готовність населення до змін. Так, жителі міст легше засвоюють нові віяння та пристосовуються до змін. У політичних вподобаннях це може проявлятися, наприклад, у вищому рівні консерватизму серед

жителів сіл порівняно з жителями міст [Кучуран, 2014: с.58]. Окрім того, факторами, які впливають на результати голосування у межах такого підходу, можуть бути рівень життя та рівень освіти населення, щільність соціальних мереж, специфічні проблеми і потреби, які суттєво різняться для міського та сільського населення.

У соціологічній літературі регіон розглядається, перш за все, як простір певної соціальної структури, організації влади і культурних традицій, що дає підстави соціологам говорити про територіально диференційоване об'єднання людей [Стегній, 2005: с. 94]. Так, О. Стегній у своєму дослідженні регіональних політичних культур виділяє чотири типи: активно-демократичну, пасивно-демократичну, активно-недемократичну і пасивно-недемократичну культури [Стегній, 2008: с.34]. Дані типи він розглядає у межах чотирьох макрорегіонів: Центр, Захід Схід і Південь. За результатами аналізу, проведеного О. Вишняком, виділено п'ять типів політичних регіонів України: Донбас та Крим, інші південно-східні області, перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область, Центральна Україна, Західна Україна [Вишняк, 2008].

Існує необхідність у розробці нових підходів до використання просторових даних при вивченні політичних орієнтації та електорального вибору населення України, які були б спрямовані не лише на конструювання макрорегіонів, а і на пошук взаємозв'язків між політичними орієнтаціями або електоральним вибором населення та місцем проживання всередині таких регіонів. Одним з таких підходів може бути поєднання електорального вибору та ціннісних орієнтацій для пастеризації адміністративно-територіальних одиниць з метою утворення макрорегіонів. Ціннісні орієнтації є більш стабільними, ніж політичні. Тому таке поєднання робить кластерну структуру більш надійною. Також поєднання цінностей та результатів голосування дає можливість оцінювати отриману кластерну структуру у динаміці, поєднуючи результати загальнонаціональних та місцевих виборів у різні роки з ціннісними орієнтаціями українців. Окрім того, цінності відображають культурні та історичні особливості регіону, що підвищує валідність такої кластеризації.

Цінності у межах даного дослідження, знову таки, виміряні за методикою Ш. Шварца, для аналізу використана шоста хвиля Європейського соціального дослідження (ESS), проведена в Україні у 2012 році. У якості змінної, яка фіксує електоральний вибір населення, у даному дослідженні використані результати голосування на Парламентських виборах, проведених в Україні у 2012 року.

Для того, щоб одночасно розглянути результати опитування та результати голосування на виборах, дані у обох масивах були згруповані за областями. Надалі для полегшення інтерпретації 10 цінностей, як і раніше, зведені у 4 ціннісні сектори.

Для аналізу результатів голосування на Парламентських виборах відібрані політичні партії, які набрали більше 1% голосів.

Таким чином, масив утворено поєднанням результатів голосування українців на Парламентських виборах у 2012 року, а також вибіркового порівняльного дослідження – Європейське соціальне дослідження – остання хвиля якого була проведена в Україні у 2012 році.

Масив Європейського соціального дослідження агреговано на рівні областей, по чотирьом ціннісним секторам розраховано середні у межах кожної області, і ці результати приєднано до масиву з результатами голосування. Європейське соціальне дослідження – це найбільш актуальне джерело щодо ціннісних орієнтацій українців.

В початковому вигляді результати голосування представляють собою масив даних, де об'єктами є виборчі дільниці. По кожній з дільниць зафіксована кількість виборців у списках, кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, кількість голосів, відданих за лідерів виборчих перегонів, та частка кожної з партій, представлених у аналізі. Даний масив агреговано на рівні адміністративно-територіальних одиниць – міст, СМТ та районів (об'єднання сіл, які належать до певного району). В результаті процедури агрегування по кожній адміністративно-територіальній одиниці розраховано середню частку для кожної політичної партії по усім виборчим дільницям, які входять до даної адміністративно-територіальної одиниці.

У цьому дослідженні пропонується кластеризувати території одночасно на основі ціннісних орієнтацій та політичних вподобань, характерних для населення цих територій. Виходячи з цього, гіпотеза дослідження полягає у тому, що між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором населення України існує статистично значущий взаємозв'язок на регіональному рівні. Даний зв'язок проявляється у тому, що рівень підтримки певної політичної сили позитивно корелює із рівнем вираженості групи цінностей, схожих за своїм мотиваційним наповненням. Оскільки, для аналізу цінності розділені на чотири ціннісні сектори, очікується, що рівень вираженості цінностей, які входять до секторів «Самоствердження» та «Відкритість», буде мати позитивну кореляцію з рівнем підтримки частини політичних сил, які використані у аналізі. При цьому, кореляція рівня підтримки цих політичних сил з секторами «Збереження» і «Піклування про людей та природу» буде негативною або буде відсутня. Так само передбачається наявність політичних сил, рівень підтримки яких буде позитивно корелювати з вираженістю цінностей «Піклування» та «Збереження» і негативно або незначуще корелювати з вираженістю цінностей «Самоствердження» та «Відкритості».

Для перевірки даної гіпотези розраховано коефіцієнт кореляції Пірсона між вираженістю цінностей «Самоствердження», «Відкритості до змін», «Піклування про людей і природу» та «Збереження» і результатами голосування за політичні партії на Парламентських виборах 2012 року, результати наведені у Таблиці 3.9. У аналізі використовуються лише ті партії, які за результатами виборів набрали більше 1% голосів.

Таблиця 3.9

Коефіцієнти кореляції між рівнем підтримки партії та мірою вираженості ціннісних орієнтацій

Частка партії	Ціннісні орієнтації			
	Самоствердження	Піклування	Відкритість	Збереження
Партія регіонів	-0,15**	0,13**	-0,07**	-0,06**
ВО «Батьківщина»	0,13**	-0,09**	-0,10**	0,07**
«УДАР Віталія Кличка»	0,13**	-0,10**	0,06**	-0,09**
Комуністична партія України	-0,10**	0,09**	0,08**	-0,09**
ВО «Свобода»	0,02**	-0,05**	-0,14**	0,18**
Партія Н. Королевської «Україна – Вперед!»	0,02**	0,004	-0,05**	-0,08**
«Наша Україна»	0,17**	-0,15**	-0,04**	0,03**
Радикальна Партія О. Ляшка	0,11**	-0,20**	0,13**	-0,06**

** кореляція є значущою на рівні 0,01

В результаті кореляційного аналізу можна підтвердити наявність статистично значущого зв'язку між рівнем вираженості ціннісних орієнтацій та рівнем підтримки політичних партій. Незважаючи на те, що коефіцієнти зв'язку є слабкими, це є достатньою основою для переходу до кластеризації територій на основі електорального вибору та ціннісних орієнтацій населення цих територій, адже, наявність зв'язку доведена, до того ж, статистична значущість коефіцієнтів не є випадковою, адже можна простежити структуру цього зв'язку.

Як було зазначено вище, коли ми ведемо мову про структуру зв'язку ціннісних орієнтацій та електорального вибору, передбачається розподіл ціннісних орієнтацій на чотири сектори (згідно з моделлю Ш. Шварца), які є протилежними за мотиваційним наповненням: сектор «Самоствердження» vs сектор «Піклування про людей та природу і сектор «Відкритості до змін» vs сектор «Збереження».

Можна говорити про наявність структури, якщо одна й там сама політична сила має різний напрямок зв'язку з протилежними за мотиваційним наповненням секторами. І, навпаки, якщо одна й там сама політична сила має позитивний або негативний зв'язок з обома ціннісними секторами з пари, це суперечить ціннісній моделі Ш. Шварца. Як видно з таблиці 3.9., рівень підтримки Комуністичної партії позитивно корелює з рівнем вираженості цінностей «Піклування» і негативно – з рівнем вираженості цінностей «Самоствердження». Те ж саме можна сказати про зв'язок рівня підтримки Партії регіонів з рівнем вираженості цінностей «Самоствердження» та «Піклування».

Рівень підтримки партії «Свобода» позитивно корелює з ціннісними орієнтаціями сектору «Збереження» та негативно із протилежним «Збереженню» ціннісним сектором – «Відкритості до змін». Характер зв'язку рівня підтримки партій «УДАР» та «Батьківщина» також узгоджується з ціннісною моделлю Ш.Шварца: рівень підтримки цих партій позитивно корелює з цінностями «Самоствердження» та негативно – з цінностями «Піклування».

Таким чином, завдяки виявленій структурі зв'язків між рівнем підтримки політичних партій та ціннісними орієнтаціями, можна зробити висновок, що, незважаючи на невисокі коефіцієнти кореляції, їх статистична значущість не є випадковою.

Оскільки, наявність кореляції між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором підтверджена, це дозволяє здійснити кластеризацію адміністративно-територіальних одиниць на основі цих двох ознак. Розподіл адміністративно-територіальних одиниць на макрорегіони у даному дослідженні пропонується здійснити за допомогою кластерного аналізу методом k-means. Дані для кластерних центрів запропоновані на основі кореляції рівня підтримки політичних сил та вираженості чотирьох груп цінностей: Самоствердження, Піклування, Відкритості та Збереження. Якщо політична партія має позитивну статично значущу кореляцію з одним із ціннісних секторів, то кластерному центру присвоюються максимальні значення по частці даної партії, і по даному ціннісному сектору. Якщо дана політична сила також має негативно статистично значущу

кореляцію з якимисьь ціннісним секторам, то кластерному центру присвоюється мінімальне значення по цим секторам.

На основі кореляційних зв'язків рівня підтримки партій та враженості ціннісних секторів по запропонована наступна кластерна структура, наведена у Таблиці 3.10. Так, наприклад, до першого кластеру входять адміністративно територіальні одиниці, для яких характерний високий рівень підтримки Партії регіонів та КПУ (максимальні значення по часткам цих партій для даного кластерного центру), високий рівень вираженості цінностей «Піклування» (максимальне значення для кластерного центру) та низький рівень вираженості цінностей «Самоствердження» (мінімальне значення для кластерного центру). Аналогічно утворені два інші кластери.

Таблиця 3.10

Початкові кластерні центри на основі ціннісних орієнтацій українців та результатів голосування на Парламентських виборах 2012 року

	1 кластер	2 кластер	3 кластер
Рівень підтримки Партії регіонів	макс		
Рівень підтримки Комуністичної партії України	макс		
Рівень підтримки партії Н.Королевської	макс		
Рівень підтримки партії "Батьківщина"		макс	
Рівень підтримки партії "Наша Україна"		макс	
Рівень підтримки партії "Свобода"			макс
Рівень підтримки партії "УДАР"		макс	
Рівень підтримки Радикальної партії О.Ляшка		макс	
Цінності Самоствердження	мін	макс	
Цінності Піклування	макс	мін	
Цінності Відкритості			мін
Цінності Збереження			макс

Кластеризація здійснена методом k-means. Фінальні кластерні центри наведені у Таблиці 3. 11.

Таблиця 3.11

Фінальні кластерні центри на основі ціннісних орієнтацій українців та результатів голосування на Парламентських виборах 2012 року

	1 кластер	2 кластер	3 кластер	Середнє значення по масив в цілому
Рівень підтримки Партії регіонів	,447	,181	,145	,271
Рівень підтримки Комуністичної партії України	,217	,095	,065	,133
Рівень підтримки партії Н.Королевської	,017	,014	,012	,014
Рівень підтримки партії "Батьківщина"	,146	,352	,398	,287
Рівень підтримки партії "Наша Україна"	,005	,017	,017	,013
Рівень підтримки партії "Свобода"	,027	,123	,175	,100
Рівень підтримки партії "УДАР"	,103	,156	,152	,135
Рівень підтримки Радикальної партії О.Ляшка	,008	,025	,010	,015
Цінності Самоствердження	-,246	-,013	-,319	-,174
Цінності Піклування	,447	,226	,501	,375
Цінності Відкритості	-,438	-,293	-,600	-,422
Цінності Збереження	,227	,111	,398	,224

Таким чином, до першого кластеру увійшли адміністративно-територіальні одиниці, у населення яких більш виражені цінності Піклування, ніж по Україні в цілому, а також суттєво вищий рівень підтримки двох партій – Партії регіонів та Комуністичної партії. У другому кластері спостерігається більш виражені цінності Самоствердження та Відкритості, а також вищий, ніж по Україні в цілому, рівень підтримки трьох партій: «Батьківщина», «Наша Україна» та «УДАР». Для третього кластеру характерні більш виражені цінності «Піклування» та «Збереження», а також більш високий рівень підтримки партії «Свобода».

Розподіл адміністративно-територіальних одиниць за кластерами візуалізовано на Рис.3.5.

Рис. 3.5. Розподіл адміністративно-територіальних одиниці України на кластери у відповідності до ціннісних орієнтацій та політичних вподобань, характерних для даних територій

Дане дослідження розкриває потенціал поєднання двох джерел інформації, а саме, даних масового опитування та даних зі статистичних реєстрів. Такі масиви даних мають ряд особливостей. Так, у випадку статистичних реєстрів ми зазвичай маємо справу з інформацією на агрегованому рівні. У електоральній статистиці, використаній у даному дослідженні, одиницями аналізу виступали виборчі дільниці, які, в залежності від розміру, можуть репрезентувати результати голосування від десяти виборців до майже трьох тисяч. У масиві масового опитування інформація представлена на рівні індивідів, але, зазвичай, ми не маємо можливості ідентифікувати територію проживання респондентів. Так, у масиві Європейського соціального дослідження за допомогою блоку соціально-демографічних змінних може бути ідентифікована лише область проживання респондента та тип населеного пункту (міська або сільська місцевість), але неможливо ідентифікувати сам населений пункт. Виходячи з цього, ціннісні

орієнтації, виміряні у Європейському соціальному дослідженні, було агреговано на рівні областей. І таким чином додано до масиву з результатами голосування українців на Парламентських виборах 2012 року.

Основним змістовним результатом даного дослідження є утворення кластерів областей на основі схожості результатів голосування та ціннісних орієнтацій окремих територій. Підхід до конструювання макрорегіонів на основі політичних вподобань населення є досить поширеним. При такому підході макрорегіон виступає у якості пояснювальної змінної у моделях електорального вибору. Але такий підхід має ряд обмежень, пов'язаних в першу чергу з тим, що список політичних лідерів або політичних партій може суттєво змінюватись у досить короткі періоди часу. В той час як ціннісні орієнтації, виміряні за стандартизованою методикою, можливо порівнювати у динаміці. Окрім того, дослідження цінностей доводять, що ціннісні орієнтації людини є більш стабільними, ніж її політичні орієнтації або електоральний вибір, що робить отриману кластерну структуру більш надійною. Поєднання життєвих цінностей (на агрегованому рівні) та результатів голосування за територіями дає можливість оцінювати отриману кластерну структуру у динаміці, поєднуючи результати загальнонаціональних та місцевих виборів у різні роки з ціннісними орієнтаціями українців. Також з приєднанням цінностей до результатів голосування простір для кластеризації стає двовимірним. Це дає можливість не лише виділити схожі території, а і, наприклад, виділити групи партій, чиї прихильники поділяють подібні ціннісні орієнтації. Окрім того, цінності відображають культурні та історичні особливості регіону, що підвищує валідність такої кластеризації.

Таким чином, поєднання двох джерел даних, електоральної статистики та масового опитування, відкриває ряд перспектив для розширення існуючих знань як щодо цінностей та політичних орієнтацій, так і щодо зв'язків між цими змінними. Залучення цінностей до аналізу дає можливість зробити більш валідну та надійну кластерну структуру територій на основі політичних вподобань населення. Окрім того однією з перспектив досліджень є можливість кластеризації самих політичних суб'єктів на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників. Але такий підхід має

також ряд обмежень, пов'язаних в першу чергу з об'єднанням даних із різних джерел. Оскільки, ціннісні орієнтації були розраховані на рівні областей, інтерпретація результатів може здійснюватися лише на агрегованому рівні і не поширюється на рівень індивідів. Також однією з перспектив подальших досліджень є підвищення точності об'єднання даних із двох джерел, наприклад, за допомогою врахування не лише області, а і типу населеного пункту.

Висновки до розділу 3

У межах третього розділу було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на доведення зв'язку між життєвими цінностями та політичними орієнтаціями, а також на обґрунтування можливостей емпіричної ідентифікації політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей.

На початку даного розділу здійснено огляд емпіричних досліджень, присвячених вивченню даного взаємозв'язку та описані проблеми, які виникають при вимірюванні політичних орієнтацій українців. Саме ж емпіричне дослідження, спрямоване на обґрунтування можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі ціннісних орієнтацій в українському суспільстві, було розділено на три етапи, кожному з яких відповідало окреме завдання:

- 1) встановити зв'язок між ціннісними орієнтаціями та політичними орієнтаціями, дослідити структуру цього зв'язку;
- 2) встановити зв'язок між ціннісними орієнтаціями та політичним вибором;
- 3) для ілюстрації практичної значущості можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі ціннісних орієнтацій дослідити можливості групування політичних суб'єктів та респондентів у межах континуума, утвореного ціннісними орієнтаціями.

На першому етапі дослідження було перевірено гіпотезу про існування зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями на основі шостої хвилі Європейського соціального дослідження, проведеної в Україні у 2012 році. Окрім цього, було доведено зв'язок між цінностями та ідеологічною самоідентифікацією респондентів на шкалі ліві-праві. В результаті застосування кореляційного аналізу продемонстровано, що цінності є краще скорельованими з політичними орієнтаціями, ніж самоідентифікація на шкалі ліві-праві. Більш того, у зв'язках цінностей та політичних орієнтацій виявлена певна структура: ціннісні орієнтації, близькі за своїм мотиваційним змістом, мають однаковий напрямок зв'язку з політичними орієнтаціями, використаними у аналізі, в той час

як цінності, протилежні за своїм мотиваційним наповненням, мають різний напрямок зв'язку з цими змінними.

На другому етапі дослідження було доведено наявність зв'язку між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором українців на індивідуальному та на груповому рівнях. Зв'язок на індивідуальному рівні перевірено на основі даних шостої хвилі Європейського соціального дослідження, а для перевірки зв'язку на груповому рівні даний масив було об'єднано з електоральною статистикою, а саме з результатами голосування населення України на Парламентських виборах 2012 року.

Наявність взаємозв'язку між цінностями та політичним вибором розглядається як індикатор зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями, адже, на основі ряду теоретичних та емпіричних досліджень, проаналізованих раніше, можна зробити припущення, що у ланцюжку причинно-наслідкового впливу цінностей на політичний вибір політичні орієнтації виступають проміжною змінною. Результатом другого етапу є висновок про існування статистично значущого зв'язку між ціннісними орієнтаціями населення України та політичним вибором на індивідуальному та груповому (регіональному) рівнях.

На третьому етапі дослідження для ілюстрації практичної значущості можливостей ідентифікації політичних орієнтацій на основі ціннісних орієнтацій здійснено групування політичних партій у межах континуума, утвореного ціннісними орієнтаціями. У якості емпіричних даних використовується шоста хвиля Європейського соціального дослідження. Для групування партій на основі цінностей у даному дослідженні пропонується використати метод аналізу відповідностей. Основним результатом даного підрозділу є обґрунтування можливостей використання ціннісних орієнтацій прихильників політичних партій як основи для класифікації цих партій. Незважаючи на невелику кількість партій, використаних у аналізі, за допомогою методу аналізу відповідностей їх вдалось розділити на три групи, при чому показники якості отриманої моделі є задовільними. Також на основі життєвих цінностей (рівня їх вираженості) та

електорального вибору (рівня підтримки політичних партій) здійснено кластеризацію областей України. Залучення цінностей до аналізу дало можливість зробити більш валідну та надійну кластерну структуру територій на основі політичних вподобань населення.

ВИСНОВКИ

В результаті реалізації дисертаційного дослідження були виконані завдання, поставлені на початку роботи, що дозволило досягти мети обґрунтувати можливість ідентифікації політичних орієнтацій українців на основі життєвих цінностей.

Для обґрунтування можливості ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей розглянуто ряд емпіричних досліджень, у яких доведено як кореляційний зв'язок між цінностями та політичними орієнтаціями, так і причинний вплив цінностей на них. Також розглянуті теоретичні розробки, де цінності представлені як певний узгоджуючий елемент, який об'єднує та узгоджує розрізнені установки, орієнтації, уявлення людей щодо різних сфер життя, у тому числі щодо політичної сфери життя суспільства.

Ще одним доказом прийнятності використання системи цінностей замість поширеної сьогодні системи ідеологічних концептів є дослідження, які доводять, що конфлікт, закладений у кожен з ідеологічних континуумів, відтворюється у ціннісному континуумі. Так, наприклад, континуум ліві-праві у моделі Ш. Шварца відповідає ціннісній осі Самоствердження-Турбота про людей та природу, а континуум лібералізм-консерватизм – ціннісній вісі Відкритість до змін-Збереження. Але, на відміну від ідеологічних концептів, вимірювання цінностей є більш валідним та надійним з ряду причин. При такому вимірюванні від респондента не вимагається бути достатньо компетентним, щоб розрізняти ідеологічні концепти та орієнтуватись у політичній сфері певного суспільства. Більш того, як було зазначено вище, в умовах українського суспільства люди можуть поєднувати ідеологічні уявлення, які суперечать одне одному.

Також розглянуто ряд підходів до теоретичної інтерпретації поняття «цінності» та найбільш поширені методики вимірювання ціннісних орієнтацій. У відповідності до мети та завдань дослідження серед представленого багатоманіття методик була обрана методика Ш.Шварца. Основою перевагою

даної методики є те, що вона відтворює систему цінностей окремої особи, до того ж цінності, включені у дану методику, мають достатній рівень абстрактності, щоб розглядати їх як певні орієнтири у різних сферах життя, у тому числі, у політичній сфері. Також дана методика передбачає наявність схожих та протилежних за своїм мотиваційним змістом цінностей, що дозволяє розмістити протилежні цінності на різних кінцях континууму, у межах якого можна структурувати політичні орієнтації.

Таким чином, у даному дослідженні пропонується ідентифікувати політичні орієнтації на основі цінностей. Ідентифікація політичних орієнтацій у даній роботі не є тотожна процесу вимірювання. Найбільш очевидний спосіб виміряти політичні орієнтації – це теоретична та емпірична інтерпретація, а потім і операціоналізація ряду змінних. Наприклад, зовнішньо політичні орієнтації, або ставлення до певної партії, або оцінка респондентами тих чи інших урядових ініціатив. В такому випадку ми отримуємо набір індикаторів, які відображають політичні орієнтації. Але тут постає проблема, пов'язана з тим, що ми навіть приблизно не можемо обмежити кількість політичних орієнтацій, які респондент має зараз, мав у минулому або матиме в майбутньому.

І тут постає питання ідентифікації політичних орієнтацій. Ідентифікація у даній роботі означає отримання інформації про політичні орієнтації респондента без прямих запитань щодо його політичних орієнтацій. Тут важливо зазначити, що цінності, звичайно, не є тотожними політичним орієнтаціям, та ідеологічні концепти так само не є їм тотожними. Але у соціологічних і політологічних дослідженнях існує тривала традиція ідентифікувати (прогнозувати, передбачати, пояснювати) політичні орієнтації через ідентифікацію респондента у певному ідеологічному континуумі, а стосовно українського суспільства валідність такого підходу є сумнівною, при цьому ідентифікація політичних орієнтацій на основі цінностей видається більш обґрунтованою.

Зв'язок цінностей та політичних орієнтацій у даному дослідженні доведений за допомогою кореляційного аналізу. Більш того, продемонстрована не просто статистична значущість даного зв'язку, у ньому виявлена певна

структура. Так, ціннісні орієнтації, близькі за своїм мотиваційним змістом, мають однаковий напрямок зв'язку з політичними орієнтаціями, використаними у аналізі, в той час як цінності, протилежні за своїм мотиваційним наповненням, мають різний напрямок зв'язку з цими змінними. Наприклад, цінності «Самоствердження» негативно корелюють з переконаннями, що уряд має знижувати різницю у доходах громадян та з позитивним ставленням до мігрантів. При цьому близькі за мотиваційним змістом до даних цінностей цінності «Відкритості до змін» мають аналогічну структуру зв'язків із даними змінними.

Окрім цього, встановлено наявність зв'язку між цінностями та політичним вибором, статична значущість якого підтверджена на індивідуальному та на груповому (регіональному) рівнях. Наявність взаємозв'язку між цінностями та політичним вибором розглядається як індикатор зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями, адже, на основі ряду теоретичних та емпіричних досліджень, проаналізованих раніше, можна зробити припущення, що у ланцюжку причинно-наслідкового впливу цінностей на політичний вибір політичні орієнтації виступають проміжною змінною.

Також у межах цього дослідження на основі ціннісних орієнтацій здійснено групування політичних партій у межах континуума, утвореного ціннісними орієнтаціями. Окрім групування політичних партій, проведено кластеризацію територій (областей України) на основі життєвих цінностей та електорального вибору. Обидва дослідження не є обґрунтуванням зв'язку між цінностями та політичними орієнтаціями а радше, навпаки, вони базуються на цьому зв'язку, і демонструють, яке практичне значення має ідентифікація політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей. .

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балакірева О. М., Левін Р. Я., Ноур А. М. Цінності освіти і праці як передумови сталого розвитку українського суспільства. *Український соціум*. 2012. №3. С. 7-30.
2. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. 2002. №1. С.21–32.
3. Бекешкіна І. Вибори–2012: динаміка рейтингів і мотивація вибору. *Соціальні виміри суспільства*, 2013. №5. С. 239-251.
4. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система. *Психологический журнал*. 1999. № 5. С. 38–44.
5. Василенко В.А. Ценность и ценностные отношения. *Проблема ценности в философии*. Москва, 1966. С.41–49.
6. Винославская С., Чурилов Н. Exit-poll: методика исследования в оперативном режиме. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. №1. С.189-196.
7. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. Київ: Вид-во Інституту соціології НАНУ, 2000. 310 с.
8. Вишняк О. Політична типологія регіонів України : динаміка та фактори змін. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*, 2008. С . 331–342.
9. Гаврилюк В. В., Трикоз І. А. Динаміка цінностних орієнтацій в період соціальної трансформації (поколенний підхід). *Соціологічне дослідження*. 2002. №1. С. 96 - 105.
10. Гегер А.Э. Выявление индивидуальных и групповых ценностей в группе молодёжи. Релевантные методические решения *Социологические исследования*. 2010. №1.С. 132-141.
11. Головатый Н.Ф. Ценностные ориентации и потребности современной молодежи. *Соціологія молодіжи: Курс лекцій*. Киев, 1999. С. 69 – 88.

12. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*. 2016. №1-2. С.26-30.
13. Головаха Є., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. С.5-22.
14. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 32-51.
15. Горбачик А. Политические ориентации и социальное самочувствие населения Украины. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 1998. №5(37). С. 15–18.
16. Гордієнко. Н. Особливості життєвих цінностей випускників інтернату та їхніх батьків (за результатами соціологічного дослідження). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. №37. С.248-254.
17. Грязнова О. С., Магун В. С. Запросы жителей европейских стран на государственную социальную поддержку и их базовые ценности . *SPEPO. Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры*. 2012. № 17. С. 7-34.
18. Грязнова О.С. Измерение базовых жизненных ценностей: сравнение методик и результатов Ценностного исследования Шварца и Европейского социального исследования. *Социологические методы в современной исследовательской практике: сборник статей, посвященный памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А.О. Крыштановского*. Москва, 2011.С. 246-250.
19. Елишев С.О. Теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценность» и «ценностные ориентации». *Вестник московского университета, Социология и политология*. 2010. № 3. С. 74–90.
20. Емельяненко Т.В. Методы межкультурных исследований ценностей. *Социология: 4М*. 1997. №9. С. 55-64.

21. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. Москва: Политиздат, 1986. 221 с.
22. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. Москва: Новое издательство, 2011. 464 с.
23. Казаринова-Волшебная, Е. К., Комиссарова И. Г., Турченко В. Н. Парадоксы трансформации ценностных ориентаций российской молодёжи. *Социологический журнал*. 2012. №6. С. 123-124.
24. Каревіна О. Економічні інтереси та соціально-економічні і політичні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 4/5. С.176–187.
25. Карпова Н.В. Политическая культура как структурный элемент механизма функционирования политических систем. *Вестник Московского университета. Серия Социология и политология*. 2016. №1. С.182-199.
26. Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми. *Наукові записки. Політичні науки*. 2002. №20. С.24-28.
27. Колодий И. Социальный класс, политическая культура и образование как источники левых политических ориентаций в Украине, Польше, России и Нидерландах: предварительный сравнительный анализ. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 4. С.55-73.
28. Кутирьова В. І. Політичні орієнтації як соціологічне поняття. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2009. №881. С.103-109.
29. Куценко Є. Феномен виборчих аксіотехнологій: сутність і практики застосування в електоральних кампаніях в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 2014. №2. С.287-305.

30. Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012. №993. С.79-88.
31. Кученкова А., Татарова Г. Типологическая структура стран по характеристикам политической культуры населения. *Социологическая наука и социальная практика*. 2015. № 1. С. 30-51.
32. Кучуран А. Соціальне структурування та процеси регіоналізації: концептуальний підхід. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 2014. №2. С.55-62.
33. Лазарук А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С.19-37.
34. Лапин Н.И. Функционально-ориентирующие кластеры базовых ценностей населения России и ее регионов. *Социологические исследования*. 2010. № 1. С. 28–36.
35. Левченко О.О. Деякі аспекти трансформацій системи політичних цінностей сучасних українців. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія Політологія*. 2010. №137. С.11-13.
36. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени. *Психологическое обозрение*. 1998. № 1. С. 27–33.
37. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. *Вопросы философии*. 1996. № 4. С. 15–26.
38. Лешенок У. С. Вимірювання цінностей: систематизація існуючих методик. *Матеріали X Міжнародної конференції студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації»* (16-17 листопада 2017 року). Київ, 2017а. С.68-71.
39. Лешенок У. С. Можливості використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку*

соціологічної теорії. Спільноти: суспільна уява і практики конструювання» (18-19 квітня 2019 року). Київ, 2019а. С.218-220.

40. Лешенок У. С. Можливості структурування політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей. *Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост) сучасності»* (5-16 березня 2018 року). Харків, 2018а. С.60-61.
41. Лешенок У. С. Можливості та перспективи вивчення життєвих цінностей у соціологічних дослідженнях. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Шевченківська весна 2018»* (5-6 квітня 2018 року). Київ, 2018b. С.48-50.
42. Лешенок У. С. Особливості аналізу динаміки ціннісних орієнтацій населення України. *Матеріали XV Міжнародної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології»* (17-18 травня 2018 року). Київ, 2018d. С.95-97.
43. Лешенок У. С. Цінності в соціології: характеристика індивідів чи характеристика спільнот. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти»* (28–29 жовтня 2016 року). Сладковічево, 2016. С.52-55.
44. Лешенок У.С. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій населення України та електорального вибору. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2018е. №3. С.32-37.
45. Лешенок У.С. Методики вимірювання цінностей: аналіз та систематизація. *«Актуальні проблеми філософії та соціології».* 2017b. №19. С.51-54.
46. Лешенок У.С. Можливості емпіричної ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2018f. №3-4. С.105-115.
47. Лешенок У.С. Перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Вісник*

- Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2019b. №1. С.26-31.*
48. Лешенок У.С. Перспективи класифікації політичних партій України на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників. *«Габітус»*. 2019d. №8. С.18-24.
 49. Лешенок У.С. Типологія ціннісних орієнтацій українців (на основі даних Європейського соціального дослідження). *«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна» Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи* . 2018g. №41. С.56-61.
 50. Магун В. С. Диспозиции и реальное поведение личности. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция*. Москва, 2013. С. 150-202.
 51. Магун В. С., Руднев М. Г. Базовые ценности двух поколений россиян и динамика их социальной детерминации. *Материалы XII Международной научной конференции по проблемам развития экономики и общества*. Москва, 2012. С. 87-97.
 52. Магун В. С., Руднев М. Г. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. 2007. № 3. С. 21-24.
 53. Магун В. С., Руднев М. Г. Ценностная гетерогенность населения европейских стран: типология по показателям Р.Инглхарта. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. 2012. № 3-4. С. 12-24.
 54. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев, 2007. С. 226-273.
 55. Магун В.С, Руднев М.Г. Жизненные ценности российского населения: сходства и отличия в сравнении с другими европейскими странами. *Вестник общественного мнения*. 2008. № 1. С. 33–58.

56. Малхорта Н. Маркетинговые исследования: практическое руководство/ Нэреш Малхорта. – М.: Вильяме, 2002. – 960 с.
57. Мейзель И.А. Наука и проблема ценностей. *Проблема ценности в философии*. Москва, 1966. С. 50–64.
58. Мукин В. Жизненные ценности, формируемые в университетском пространстве. *Alma mater*. 2017. № 2. С. 36-40.
59. Нагорний В. Сутнісні проблеми політичної культури України. *Політичний менеджмент*. 2006. №5. С.83-94.
60. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. Москва: Прогресс-Академия, 1996. 352 с.
61. Овчарова Т.Н. О природе ценностей. *Вестник Нижегородского ун-та. Серия: Социальные науки*. 2004. №1. С. 477–494.
62. Паніотто В., Харченко Н. Соціологічні дослідження як спосіб контролю за результатами виборів та референдумів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. №1. С.155-170.
63. Панфилова А. О. Ценностные ориентации населения приморья. *Социологические исследования*. 2004. №10. С. 117-119.
64. Резнік О. Динаміка патерналістських настанов в Україні: від ціннісного підґрунтя до раціоналізації соціо-економічного статусу. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2016. №3(17). С. 331–339.
65. Резнік. О Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ: ІС НАНУ, 2003. 184 с.
66. Руднев М. Г., Магун В. С. Сравнение жизненных ценностей россиян с ценностями других европейцев. *Модернизация экономики и глобализация*. Москва, 2009. С. 293-302.
67. Руднев М. Г., Магун В. С. Ценностный консенсус и факторы ценностной дифференциации населения России и других европейских стран. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. 2011. № 4. С. 81-96.
68. Руднев М.Г. Причины и следствия изменения массовых ценностей. *Экономическая социология*. 2011. № 2. С. 138-143.

69. Ручка А. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ, 2012. С. 29-40.
70. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов трансформації. *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг*. Київ, 2011. С. 201-215.
71. Ручка А. О. Ціннісна ідентифікація населення сучасної України. *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: матеріали II конгресу соціологічної асоціації України, м.Харків, 17-19 жовт. 2013 р.* Харків: 2013. С.140-141.
72. Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу. *Український інформаційний простір*. Київ, 2013. С.163-169.
73. Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ, 2013. С. 285–297.
74. Ручка А.О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ, 2014. С. 117-124.
75. Савчук О. В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. №16. С. 60-67.
76. Савельєв Ю. Б. Перешкоди розвитку України і перспективи модернізації: особливості цінностей чи “пастка бідності”? *Український соціум*. 2016. № 3. С. 20-32.
77. Саганенко Г.И., Гегер А.Э., Степанова Е.И. Потенциал рефлексивных методов в выявлении релевантных ценностей. *Социология: 4М*. 2011. №32. С. 75-103.
78. Семенченко Ф.Г. «Цінність» як предмет соціально-гуманітарної науки: теоретико-концептуальний підхід аналізу проблеми цінностей. *Вісник*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія, Політологія. 2010. №7. С. 57-61.

79. Сірий Є. Специфіка наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження соціальної напруженості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2017. № 3-4. С. 118–124.*
80. Смирнов Л.М. Базовые ценности – поиск истоков. Структуры в сознании личности, универсалии предпочтений и поиск оснований. Волгоград: Учитель, 2005. 315 с.
81. Собкин В.С., Андреева А.И., Рзаева Ф.Р. К вопросу о ценностных ориентациях исследователей в сфере образования *Национальный психологический журнал. 2017. № 2. С. 106-115.*
82. Сокурянская Л. Г. Межстрановые особенности постсоветских трансформаций ценностных миров молодежи. *Новое поколение: надежды, цели и идеалы. Двадцать лет спустя. Москва, 2016. С.228 - 253.*
83. Сокурянская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків, 2015. С. 251-258.*
84. Сокурянская Л.Г., Крылова О.Н. Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків, 2003. С. 534-539.*
85. Сокурянська Л. Г. Ціннісні засади громадянської ідентифікації сучасного українського студентства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2010. № 25. С. 166-122.*

86. Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. №37. С.213-221.
87. Стегній О.Г. Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського Університету. Серія Соціологія*. 2008. №2. С.32-56.
88. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2005. №3. С. 94–122.
89. Стрежнева М.В. Политическая культура в различных интерпретациях: анализ специального понятия. *Общественные науки и современность*. 2002. №5. С.141-155.
90. Тарасено В.І., Іваненко О.О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціолотехнологічна парадигма). Київ: Вид-во Інституту соціології НАН України, 2004. 576с.
91. Терещенко О. В. Метод когортного аналізу в соціальних дослідженнях. *Соціологія: методологія, методи, математическе моделювання (4М)*. 2009. № 29. С. 172-185.
92. Толстова Ю.Н. Некоторые замечания по поводу изучения ценностных ориентаций. *Социология: 4М*. 1997. № 9. С. 55-64.
93. Хамутовская С. Социально-психологический подход к изучению электорального поведения населения: сущность и особенности. *Spoleczeństwo i Edukacja - Międzynarodowe Studia Humanistyczne*, 2012. № 2. С.189–204.
94. Хмелько В. Социальная основа расхождения электоральных предпочтений двух частей Украины на выборах 2004–2007 годов. *Социология вчера, сегодня, завтра. Новые ракурсы*. 2011. С. 398–409.

95. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: колективна монографія / Інститут економіки та прогнозування НАН України. Київ, 2014. 340 с.
96. Черкасова А.А. Жизненные ценности в представлениях студенческой молодежи России и США: социологический анализ. *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2011. № 1. С. 231-240
97. Шестаковський О.П. (2013). Цінності і переконання у крос-національних дослідженнях. *Економіка і прогнозування*. 2013. – № 1. – С. 134–135.
98. Шестаковський О. П., Білоус Є. В. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку: наукова доповідь. Київ: НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України", 2015. – 36 с.
99. Шинкаренко О. Маркетингова модель електоральної поведінки: сутність та основні характеристики. *Український соціологічний журнал*, 2013. №1/2. С.87–91.
100. Шинкаренко О. Маркетингова модель електоральної поведінки: сутність та основні характеристики. *Український соціологічний журнал*, 2013. №1/2. С.87–91.
101. Шульга В., Сікорська І. Особливості ієрархії цінностей польських та українських студентів. *Вища освіта України*. 2014. № 2. С. 94-101.
102. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. №.4. С.24-37.
103. Юзва Л. Специфіка використання комбінованої рефлексивної методики для вивчення групи національних цінностей. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2017. №1. С. 45-53.
104. Юлдашев Л.Г. Теории ценностей в социологии: вчера и сегодня. *Социологические исследования*. 2001. №8. С. 146-151.

105. Ядов В.А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества. *Институт социологии Российской академии наук*: веб-сайт. URL: https://www.isras.ru/blog_modern_1.html (дата звернения: 29.11.2019).
106. Alwin D. F., Krosnick J. A. The Measurement of Values in Surveys: A Comparison of Ratings and Rankings. *Public Opinion Quarterly*. 1985. №49. P.535-552.
107. Ashton M.C., Danso H.A., Maio G.R., Esses V.M., Bond M.H., Keung D.K.Y. Two dimensions of political attitudes and their individual difference correlates: A cross-cultural perspective. *Culture and social behavior: The Ontario Symposium*. 2005. №10. P.1-29.
108. Barbaranelli C., Caprara G.V., Vecchione M., Fraley R.C. Voters' personality traits in presidential elections. *Personality and Individual Differences*. 2007. №42. P.1199-1208.
109. Barnea M., Schwartz S. H. Values and voting. *Political Psychology*. 1998. №19. P.17-40.
110. Barnea M., Schwartz,S.H. Values and voting. *Political Psychology*. 1998. №19. P.17-40.
111. Bell D. The resumption of history in the new century. *The End of Ideology*. Cambridge, 2000.
112. Bilsky W., Schwartz S.H. Values and personality. *European Journal of Personality*. 1994. №8. P.163-181.
113. Braithwaite V. A. Beyond Rokeach's equality-freedom model: Two dimensional values in a one dimensional world. *Journal of Social Issues*. 1994. №50. P.67-94.
114. Bryson C., Curtice J. The end of materialism? *British – and European – Social Attitudes: the 15th report*. Aldershot, 1998.
115. Campbell J. B., Jayawickreme E., Hanson E. J. Chapter 18 Measures of Values and Moral Personality. *Measures of Personality and Social Psychological Constructs*. Academic Press, 2015. P.505-529.

116. Caprara G. V., Barbaranelli C., Bermudez J., Maslach C., Ruch W. Multivariate methods for the comparison of factor structures in cross-cultural research. An illustration with the big five questionnaire. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2000. №31. P.437-464.
117. Caprara G.V., Barbaranelli C., Zimbardo P. *Personality profiles and political parties*. *Political Psychology*. 1999. №20. P.175-197.
118. Caprara G.V., Schwartz S., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C. Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice. *Political Psychology*. 2006. №27. P.1–28.
119. Caprara G.V., Schwartz S.H., Vecchione M., Barbaranelli C. The personalization of politics: Lessons from the Italian case. *European Psychologist*. 2008. №13. P.157-172.
120. Caprara G.V., Zimbardo P. Personalizing politics. *American Psychologist*. 2004. №59. P.581-594.
121. Carney D. R., Jost J. T., Gosling S. D., Niederhoffer K., Potter J. The Secret Lives of Liberals and Conservatives: Personality Profiles, Interaction Styles, and the Things They Leave Behind. *Political Psychology*. 2008. №29. P.807-840.
122. Chan A. M. Measuring Cross-Cultural Values: A Qualitative Approach. *International Review of Business Research Papers*. 2009. №6. P.322-337.
123. Cochrane, R., Billig, M., Hogg, M. Politics and values in Britain: A test of Rokeach's two-value model. *British Journal of Social and Clinical Psychology*. 1979. №18. P.159-167.
124. Cohrs J. C., Moschner B., Maes J., Kielmann S. The motivational bases of rightwing authoritarianism and social dominance orientation: Relations to values and attitudes in the aftermath of September 11, 2001. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2005. №31. P.1-10.
125. Conover P., Feldman S. The Origins and Meaning of Liberal/Conservative Self-Identifications. *American Journal of Political Science*. №25. 1981. P.617-645.

126. Curtice J., Bryson C. Chapter 6: The measurement of socio-political orientations. *European Social Survey Core Questionnaire Development*. London, 2001.
127. Dalton R. J., Rohrschneider R. Political action and the political context: A multilevel model of environmental activism. *Citizen and democracy in East and West: Studies in political culture and political process*. Opladen, 2002.
128. Davidov E. A Cross-Country and Cross-Time Comparison of the Human Values Measurements with the Second Round of the European Social Survey. *Survey Research Methods*. 2008. №2. P.33-46.
129. Debiasi E. Age-Period-Cohort Analysis: a Summary of Analytical Approaches and Results. *Centre for Economic Demography and Department of Economic History Lund University*. 2018. Режим доступа до ресурсу: http://longpop-itn.eu/wp-content/uploads/2018/05/EDebiasi_Age-Period-Cohort-Analysis.pdf.pdf
130. Dobewall H., Strack M. Relationship of Inglehart's and Schwartz's value dimensions revisited. *International Journal of Psychology*. 2014. №49. P.240-248.
131. Dollinger S.J., Leong F.T.L., Ulicni S.K. On traits and values: with special reference to openness to experience. *Journal of Research in Personality*. 1996. №30. P.23-41.
132. Feather N. Values, valences, and choice: The influence of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. №68. P.1135–1151.
133. Feldman, S. (2003). Values, ideology, and structure of political attitudes. *Oxford handbook of political psychology*. New York, 2013. P.477-508.
134. Freedman D. A. Ecological Inference and the Ecological Fallacy. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences Technical Report No.* 1999. №549. URL: <https://www.stat.berkeley.edu/~census/549.pdf> (accessed: 29.11.2019).

135. Fuchs D., Klingemann H. D. The left-right schema. *Continuities in political action*. Berlin, 1990. P.203-234.
136. Gerber A.S., Huber G.A., Doherty D., Dowling C.M., Ha S.E. Personality and Political Attitudes: Relationships across Issue Domains and Political Contexts. *American Political Science Review*. 2010. №104. P.111-133.
137. Gordon S.B., Segura G.M. Cross-national variation in the political sophistication of individuals: Capability or choice? *Journal of Politics*. 1997. №59. P.126-147.
138. Goren P. Party identification and core political values. *American Journal of Political Science*. 2005. №49. P.882–897.
139. Hajdu G. Age, Period, and Cohort Differences in Work Centrality and Work Values / G. Hajdu, E. Sik. // *Societies*. – 2018. – №8. – P. 1–33.
140. Heath A., Evans G., Martin J. The measurement of core beliefs and values: The development of balanced socialist/laissez faire and libertarian/authoritarian scales. *British Journal of Political Science*. 1994. №24. P.115-133.
141. Herringer L. G. Relating values and personality traits. *Psychological Reports*. 1998. №83. P.953-954.
142. Hills M. Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2002. №4. P.1-14.
143. Hitlin S., Piliavin J. A. Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*. 2004. №30. P.359-393.
144. Hofstede G. Culture and Organizations. *International Studies of Management & Organization*. 1980/1981. №10. P.15-41.
145. Homer P.M., Kahle L.R. A structural equation test of the value-attitude-behavior hierarchy. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. №54. P.638-646.
146. Hurwitz J., Peffley M. (1987). How are foreign policy attitudes structured? A hierarchal model. *American Political Science Review*. №81. P.1099-1120.
147. Inglehart R., Baker W. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*. 2000. №65. P.19-51.

148. Jacoby W. Ideological Identification and Issue Attitudes. *American Journal of Political Science*. №35. 1991. P. 178-205.
149. Jacoby W.G. Value choices and american public opinion. *American Journal of Political Science*. 2006. №50. P.706–723.
150. Jost J.T., Glaser J., Kruglanski A.W., Sulloway F.J. Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*. 2003. №129. P.339-375.
151. Jou W. Ideological radicalism and democratic experience in new democracies. *Democratization*. №23. P.592-612.
152. Judd C.M., Krosnick J.A., Milburn M.A. Political involvement and attitude structure in the general public. *American Sociological Review*. 1981. №46. P.660-669.
153. Kharchenko N., Paniotto V. Exit Polling in an Emergent Democracy: The Complex Case of Ukraine. *Survey Research Methods*. 2010. №4(1). P.31-42.
154. Kilmann R. Toward a unique/useful concept of values for interpersonal behavior: a critical review of the literature on value. *Psychological Reports*. 1981. №48. P.939-959.
155. Knafo A., Daniel E., Khoury-Kassabri M Values as protective factors against violent behavior in Jewish and Arab high schools in Israel. *Child Development*. 2008. №79. P.652-67.
156. Knutsen O. The partisan and the value-based components of left-right self-placement: A comparative study. *International Political Science Review*. 1997. №18. P.191-225.
157. Knutsen O. Value orientations, political conflicts and left-right identification: A comparative study. *European Journal of Political Research*. 1995. №28. P.63-93.
158. Knutsen O. Value orientations, political conflicts and left-right identification: A comparative study. *European Journal of Political Research*. 1995. №28. P.63-93.

159. Kohn M., Schooler C. Job conditions and personality: a longitudinal assesment of their reciprocal effects. *American Journal of Sociology*. 1982. №87. P.1257-1286.
160. Leimgruber P. Values and Votes: The Indirect Effect of Personal Values on Voting Behavior. *Swiss Political Science Review*. 2011. №17. P.107–127.
161. Leimgruber P., Hangartner D., Leemann L. Comparing Candidates and Citizens in the Ideological Space. *Swiss Political Science Review*. 2010. №16. P.499–531.
162. Leshenok U. Clustering of ukrainian regions based on value orientations and political choice of the populations: methodological rationale and analysis using combining data sources. *Economy and Sociology*. 2019. №1. P.123-133.
163. Mair P. Left-Right Orientations. *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford, 2007. P. 206–222.
164. McCann J.A. Electoral choices and core value change: The 1992 presidential campaign. *American Journal of Political Science*. 1997. №41. P.564-583.
165. Menard S. W. Longitudinal research (Quantitative application in social science) / Scott W. Menard. – Sage Publications, Inc., 2002. – 104 p.
166. Milbrath L. Latent origins of Liberalism-Conservatism and party identification: A research note. *Journal of Politics*. 1962. №24. P.679-688.
167. Mitchell P.G., Tetlock P.E., Mellers B.A., Ordonez L. Judgments of social justice: Compromise between equality and efficiency. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993. №65. P.629-639.
168. Piurko Y., Schwartz S. H., Davidov E. Basic Personal Values and the Meaning of Left-Right Political Orientations in 20 Countries. *Political Psychology*. 2011. № xx, xx. P.1–25.
169. Roe R. Values and Work Empirical Findings and Theoretical Perspective. *Applied Psychology: an international review*. 1999. №48. P.1-21.
170. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York: Free Press, 1973. 438 p.
171. Schoen H., Schumann S. Personality Traits, Partisan Attitudes, and Voting Behavior. Evidence from Germany. *Political Psychology*. №28. P.471–498.

172. Schwartz S. H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology*. 2006. №5. P.137-182.
173. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2012. № 2. P.1-120.
174. Schwartz S. H., Caprara V., Vecchione M., Bain P., Bianchi G., Caprara M. G., Cieciuch J. Basic Personal Values Underlie and Give Coherence to Political Values: A Cross National Study in 15 Countries. *Political behavioral*. 2014. №36. P.899-930.
175. Schwartz S. H., Caprara M. G., Vecchione M. Basic Personal Values, Core Political Values, and Voting: A Longitudinal Analysis. *Political Psychology*. 2010. P.1-46.
176. Schwartz S. H., Cieciuch J. Chapter 8 Values. The ITC International Handbook of Testing and Assessment. Oxford university press, 2016. P.106-119.
177. Schwartz S., Sagie G. Value consensus and importance: a cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. №31. P.465-497.
178. Sears D.O., Funk C.L. Evidence of the Long-Term Persistence of Adults' Political Predispositions. *The Journal of Politics*. 1999. №61. P.1-28.
179. Sobel M.E. Asymptotic confidence intervals for indirect effects in structural equations models. *Sociological methodology* 1982. San Francisco, 1982. P. 290–312.
180. Spaiser V., Ranganathan S., Mann R. P., Sumpter D. J. The Dynamics of Democracy, Development and Cultural Values. *PLoS One*. 2014., №9. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0097856> (accessed: 29.11.2019).
181. Tetlock P.E. Cognitive style and political belief systems in the British House of Commons. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1984. №46. P.365-375.
182. Tetlock P.E. Coping with Trade-Offs: Psychological Constraints and Political Implications. *Elements of Reason: Cognition, Choice, and the Bounds of Rationality*. 2000. P.239-263.

183. Tomkins S.S. (1963). Left and right: A basic dimension of ideology and personality. *The study of lives: Essays in honor of Henry A. Murray*. Chicago, 1963. P.388-412.
184. Tuulik K., Õunapuu T., Kuimet K., Titov E. Rokeach's instrumental and terminal values as descriptors of modern organization values. *International Journal of Organizational Leadership*. 2016. №5. P.151-161.
185. Van der Eijk C., Schmitt H., Binder T. Left-Right Orientations and Party Choice. *The European Voter. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford, 2005. P.167-191.
186. Van Hiel A., Kossowska M., Mervielde I. The relationship between Openness to Experience and political ideology. *Personality and Individual Differences*. 2000. №28. P.741–751.
187. Welzel C., Inglehart R., Klingemann H.-D. The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis. *European Journal of Political Research*. 2003. №42. P.341–379.
188. Yik M.S.M., Tang C.S. Linking personality and values: the importance of a culturally relevant personality scale. *Personality and Individual Differences*. 1996. №21. P.767-774.

ДОДАТОК 1. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Лешенок У.С. Можливості емпіричної ідентифікації політичних орієнтацій на основі цінностей. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2018. №3-4. С.105-115.
2. Лешенок У.С. Типологія ціннісних орієнтацій українців (на основі даних Європейського соціального дослідження). *«Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна» Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2018. №41. С.56-61.
3. Лешенок У.С. Перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2019. №1. С.26-31.
Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus International (Республіка Польща).
4. Лешенок У.С. Перспективи класифікації політичних партій України на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників. *«Габітус»*. 2019. №8. С.18-24.
Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus International (Республіка Польща).
5. Лешенок У.С. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій населення України та електорального вибору. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2018. №3. С.32-37.

Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus International (Республіка Польща).

6. Leshenok U. Clustering of ukrainian regions based on value orientations and political choice of the populations: methodological rationale and analysis using combining data sources. *Economy and Sociology*. 2019. №1. P.123-133.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Лешенок У. С. Цінності в соціології: характеристика індивідів чи характеристика спільнот. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні і політичні аспекти»* (28–29 жовтня 2016 року). Сладковічево, 2016. С.52-55.
8. Лешенок У. С. Вимірювання цінностей: систематизація існуючих методик. *Матеріали X Міжнародної конференції студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації»* (16-17 листопада 2017 року). Київ, 2017. С.68-71.
9. Лешенок У. С. Можливості структурування політичних орієнтацій на основі життєвих цінностей. *Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост) сучасності»* (5-16 березня 2018 року). Харків, 2018. С.60-61.
10. Лешенок У. С. Можливості та перспективи вивчення життєвих цінностей у соціологічних дослідженнях. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Шевченківська весна 2018»* (5-6 квітня 2018 року). Київ, 2018. С.48-50.
11. Лешенок У. С. Особливості аналізу динаміки ціннісних орієнтацій населення України. *Матеріали XV Міжнародної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства*

та соціальні технології» (17-18 травня 2018 року). Київ, 2018. С.95-97.

12. Лешенок У. С. Можливості використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. *Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Спільноти: суспільна уява і практики конструювання»* (18-19 квітня 2019 року). Київ, 2019. С.218-220.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Лешенок У.С. Методики вимірювання цінностей: аналіз та систематизація. *«Актуальні проблеми філософії та соціології»*. 2017. №19. С.51-54.